

Problem argumentacijske vrijednosti umjetničkoga djela u bioetičkom istraživanju na primjeru fenomena društvene pravednosti i književnog djela Travnička hronika Ive Andrića

Periša, Josip

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:853991>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-13**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Josip Periša

**PROBLEM ARGUMENTACIJSKE VRIJEDNOSTI
UMJETNIČKOGA DJELA U BIOETIČKOM ISTRAŽIVANJU
NA PRIMJERU FENOMENA DRUŠTVENE PRAVEDNOSTI I
KNJIŽEVNOG DJELA *TRAVNIČKA HRONIKA* IVE ANDRIĆA**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Hrvoje Jurić, red. prof.

Zagreb, rujan 2021.

Sadržaj

Uvod	1
1. Ključna obilježja bioetičke metodologije	4
1.1. Kratak uvid u povijesni razvoj bioetike.....	4
1.2. Povijesni razvoj bioetike kao polazišni metodološki argument.....	8
1.3. Pluriperspektivizam.....	10
1.4. „Skafander i leptir“	12
1.5. Interdisciplinarnost.....	14
2. Važne odredbe društvene pravednosti.....	15
2.1. Izbor iz starogrčkih razmatranja	16
2.2. Izbor iz suvremenih razmatranja	22
3. Argumentacijska vrijednost <i>Travničke hronike</i>	27
3.1. Analogija.....	27
3.2. Književna vrsta	29
4. Argumentacijska vrijednost umjetnosti u bioetičkom istraživanju	34
4.1. <i>Travnička hronika</i> i društvena pravednost.....	34
4.2. Bioetika i umjetnost.....	39
Zaključak	45
Literatura.....	47
Zahvale	50

Problem argumentacijske vrijednosti umjetničkoga djela u bioetičkom istraživanju na primjeru fenomena društvene pravednosti i književnoga djela *Travnička hronika* Ive Andrića

Sažetak

Rad je ispitao argumentacijski potencijal *Travničke hronike* Ive Andrića u kontekstu bioetičkoga istraživanja fenomena društvene pravednosti. Za početak istaknute su metodološke karakteristike bioetike koje omogućuju posezanje za umjetničkim djelom – pluriperspektivizam i interdisciplinarnost, uz prikaz povijesnoga razvoja. Zatim su iznijete važne odredbe društvene pravednosti u antičkome i suvremenome smislu kako bi se postigao orijentacijski okvir za usporedbu sa sadržajem romana. Nadalje, prikazani smo zaključke znanosti o književnosti koji su naglasili vezu književnosti i društva. Naposljetku izneseni su elementi sadržaja romana te ispitani jesu li povijesno-političke prilike u Travniku u skladu s karakteristikama društvene pravednosti. Nakon svega iznesenoga, istraživanje je pokazalo da je opravdano koristiti *Travničku hroniku* u bioetičkome istraživanju fenomena društvene pravednosti.

Ključne riječi: bioetika, pluriperspektivizam, interdisciplinarnost, društvena pravednost, *Travnička hronika*

The Problem of Argumentative Value of a Work of Art in Bioethical Research on the Example of the Phenomenon of Social Justice and the Literary Work *Travnička hronika* by Ivo Anrić

Abstract

The paper examines the argumentative potential of the *Travnička hronika* Ive Andrića in the context of bioethical research of the phenomenon of social justice. To begin with, we have pointed out the methodological characteristics of bioethics that enable the using of a work of art – pluriperspectivism and interdisciplinarity, with a presentation of historical development. We then set out the important provisions of social justice in the ancient and modern sense so that we could have an orientation framework for the content of the novel. Furthermore, we presented the conclusions of the science of literature that emphasized the connection between literature and society. Finally, we presented the elements of the content of the novel and examined whether the historical and political circumstances in Travnik are in line with social justice. After all that has been said, the research has shown that it is justified to use the *Travnička hronika* in the bioethical research of the social justice.

Key Words: Bioethics, Pluriperspectivism, Interdisciplinarity, Social Justice, *Travnička hronika*

Uvod

U diplomskom radu ispitao sam kolika je argumentacijska vrijednost umjetničkog djela u bioetičkom istraživanju, odnosno koliko je postupak korištenja umjetnosti opravdan u kontekstu bioetike kao „područne, relacijsko-filozofske i pluriperspektivne etike“¹ koja „prema svome metodološkom obrascu u raspravu i rješavanje problema ravnopravno uključuje i one van-znanstvene i izvan-etičke perspektive“.² Za radni primjer argumentacijske vrijednosti umjetničkoga djela u bioetičkome ispitivanju uzео sam dokumentarno-povijesni roman *Travnička hronika*³ (1945) Ive Andrića na primjeru fenomena društvene pravednosti. Fenomen društvene pravednosti metodološki je opravdan jer je dobra podloga za bioetičku refleksiju s obzirom na progovaranje o nejednakosti u društvu, minimalnim životnim šansama, pravednoj raspodjeli dobara što su temeljni problemi društvenih zajednica u cijelosti. Važno je bilo vidjeti koliki je doprinos i potencijal književnosti, kao antropološke činjenice svakodnevnog čovjekova života i „djelatnosti čovjekova samoodržanja i to jedne od najvažnijih“⁴, za opravdano argumentacijsko korištenje u bioetičkome zahvaćanju nekog problema, u diplomskome radu – društvene (ne)pravednosti.

Da bih valjano proveo ispitivanje argumentacijske vrijednosti umjetnosti u bioetičkome istraživanju potrebno je bilo sagledati bitne okolnosti i čimbenike istraživanja podijeljenih u četiri faze. U prvoj fazi iznijet ću kratki povijesni pregled razvoja bioetike, u drugoj fazi važno je navesti temeljne karakteristike i odredbe metodološkoga aparata bioetike, u trećoj iznesena su obilježja fenomena društvene pravednosti te na kraju istraživanja, u četvrtoj fazi, veza *Travničke hronike* s bioetičkim istraživanjem fenomena društvene pravednosti. Međukorak između treće i četvrte faze činili su argumenti znanosti o književnosti za kontekstualno promatranje *Travničke hronike*, a sve u svrhu dodatnoga jačanja veze umjetnosti i bioetike.

Povijesni razvoj bioetike, od njenih početaka do treće faze, tzv. integrativne bioetike⁵, važan je jer je upravo taj povijesni razvoj osigurao bitne metodološke odrednice bioetike koje omogućuju korištenje umjetnosti kao opravdanoga i valjanog elementa postupka u ispitivanju

¹ Ante Čović, *Etika i bioetika*, Pergamena, Zagreb 2004., str. 28.

² Ante Čović, „Bioethik unter den Bedingungen des Postkommunismus – Fallbeispiel Kroatien“, u: Ante Čović, Thomas Sören Hoffman (ur.), *Bioethik und kulturelle Pluralität. Die Südosteuropäische Perspektive*, Academia Verlag, Sankt Augustin 2005., str. 148–172., ovdje str. 150.

³ Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Mosta, Zagreb 2003.

⁴ Radoslav Katičić, „Književnost i jezik“, u: Zdenko Škreb – Ante Stamać, *Uvod u književnost – Teorija, metodologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1998., str. 107–133., ovdje str. 130.

⁵ Podjela prema Čoviću. – Usp. A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 112–118.

nekoj problema. Izdvajaju se bitni momenti koji su udarili temelje bioetici i omogućili joj razvijanje do njene suvremene faze, tj. integrativne bioetike. U fazi kratkoga pregleda povijesnoga razvoja bioetike ističe se za početni razvoj slučaj tzv. *Božjega komiteta*, odnosno komiteta pri Centru za umjetni bubreg u Seattleu s kojim se obično povezuje nastanak bioetike.⁶ Zatim ističem dvije ključne povijesne osobe u razvoju bioetike, Fritza Jahra i Vana Rensselaera Pottera, koje su uvelike odredile njen daljnji razvoj⁷ te u čijim se koncepcijama, upravo u najranijim fazama razvitka, nalazi podloga za suvremenu metodološku konstrukciju (integrativne) bioetike.

Dvije osnovne značajke metodološkoga aparata treće faze bioetike su pluriperspektivizam i interdisciplinarnost. Pluriperspektivizam je metodološka karakteristika koja uključivanjem više perspektiva u sagledavanju nekog problema „osim specifično znanstvenih pristupa zahvaća filozofske, religijske, svjetonazorske i druge pristupe“.⁸ Upravo je pluriperspektivizam ključna metodološka odrednica jer pri bioetičkome razmatranju uzima uz znanstvene i van-znanstvene perspektive kao jednakovrijedne. Primjeri van-znanstvenih perspektiva bile bi religijske, umjetničke, političke, svjetonazorske, iskustvene i dr. Interdisciplinarnost je opisana kao „poticanje dijaloga i iznalaženja modusa za suradnju više disciplina“.⁹ Važnost interdisciplinarnosti za bioetičko istraživanje proizlazi iz toga što metodološki opravdava suradnju više znanstvenih disciplina u svrhu dobivanja kvalitetnijih i metodološki valjanijih rezultata bioetičkoga istraživanja te u svrhu stjecanja orijentacijskoga znanja.

„Za razliku od znanstvenih znanja, orijentacijsko znanje može pomoći u prosudbi primjene znanstvenog znanja i ponuditi odgovore o postupanju prema životu i to u vrijeme globaliziranja socijalnoekološke krize i potrebe novog prosvjetiteljskog djelovanja.“¹⁰

Slijedi sagledavanje obilježja fenomena društvene pravednosti, odnosno dobivanje slike bitnih mehanizama njenoga održavanja u nekoj društvenoj zajednici te njenoga tematiziranja u važnim

⁶ Usp. A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 113. Također vidi članak: Shana Alexander, „Oni odlučuju tko živi, a tko umire“, *Life* (1962), 9. studeni, str. 102–127.

⁷ Treba napomenuti institucije koje imaju bitnu pokretačku ulogu u razvoju bioetike, a to su Institut za reproduktivno zdravlje u Georgetownu i Hastings centar čija se koncepcija bioetike fokusirala isključivo na biomedicinske i biotehnološke probleme. Prije vrednovanja ideja Fritza Jahra i Vana Rensselaera Pottera od devedesetih godina prošloga stoljeća do danas, bioetika je bila nova medicinska etika o čemu slijedi više na idućim stranicama diplomskoga rada.

⁸ Hrvoje Jurić, „Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera“, u: Velimir Valjan (ur.), *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije*, Bioetičko društvo u BiH, Sarajevo 2007., str. 77–99, ovdje str. 81.

⁹ Željko Pavić, „Pluriperspektivizam: slučaj jedne natuknice u *Filozofskom leksikonu*“, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 4, str. 577–600, ovdje str. 581.

¹⁰ Ivan Cifrić, „Bioetička ekumena. Potreba za orijentacijskim znanjem“, *Socijalna ekologija* 15 (2006) 4, str. 283–310, ovdje str. 283–284.

momentima povijesti – teorijama Platona i Aristotela (antičko razmatranje) te Millera, Rawlsa, Johnstona (suvremena razmatranja).¹¹ Tako će se dobiti uvid koji su i jesu li mehanizmi održavanja društvene pravednosti narušeni u događajima opisanima u *Travničkoj hronici* Ive Andrića, odnosno koliko je taj dokumentarno-povijesni roman argumentacijski vrijedan kada se bioetički istražuje fenomen društvene pravednosti u nekoj društvenoj zajednici; u ovome slučaju u gradu Travniku s početka 19. stoljeća. *Travnička hronika* progovara o povijesno-političkim prilikama Travnika 1807. – 1814. te je s toga vrlo plodno tlo za razmatranje fenomena društvene pravednosti. Materijal iz navedenoga romana poslužit će kao misaoni eksperiment pretočen u pripovjedni narativ da bi se ispitao potencijalna argumentacijska vrijednost materijala (sadržaja romana) u kontekstu istraživanja o društvenoj (ne)pravednosti.

Prije nego što sam krenuo na analizu važnih momenata samog sadržaja *Travničke hronike* u kontekstu problematiziranja bioetičkoga istraživanja fenomena društvene pravednosti bilo je važno vidjeti koji mehanizmi znanosti o književnosti pomažu razumjeti da se roman može vezati za stvarnost, tj. da ga ne promatramo izolirano od povijesno-političkih okolnosti u kojima nastaje te od vremena o kojemu progovara. Izneseni su aspekti znanosti o književnosti i povijesti književnosti koji dozvoljavaju tumačenje i promatranje *Travničke hronike* kontekstualno i korištenje romana u navedene argumentacijske svrhe, primjerice kao što Platon grčke tragičare koristi u razvijanju vlastitih misli ili kao što Aristotel koristi Homerove epove u svojim analizama ili argumentacijskim ekstenzijama.¹²

Zatim slijedi obrada sadržajnih odrednica u *Travničkoj hronici* koji nose potencijal za progovaranje o narušenim društvenim odnosima u Travniku na početku 19. stoljeća te shodno tome i o fenomenu društvene (ne)pravednosti. Vidjet će se što znači umjetničko djelo za bioetičko istraživanje (može li i kako doprinijeti) općega fenomena društvene pravednosti, odnosno može li se putem čitanja književnoga djela bioetički promišljati o društvenoj pravednosti što je bioetički relevantan problem jer se radi o životu ljudi u nekoj zajednici.

Nakon navedenih faza istraživanja u zaključku procjenjujem koliko je umjetničko djelo relevantno i opravdano u bioetičkome istraživanju nadajući se da ću time dati smjernice za

¹¹ Treba naglasiti da je tematiziranje društvene pravednosti u cijelosti, njenih povijesnih uporišta, svih bitnih njenih karakteristika i odredbi mnogo veće od potrebe ovoga rada. U radu je važno izdvojiti najvažnije karakteristike kako bismo mogli vidjeti što nam u tome kontekstu donosi *Travnička hronika* Ive Andrića, tj. kako bi se imao referentni okvir za navedeni roman.

¹² U ovoj fazi neću raspravljati o potencijalnim argumentacijskim doprinosima Andrićeve života za vezu *Travničke hronike* i povijesno-političkih prilika kako bih izbjegao zapadanje u biografističko tumačenje književnoga djela.

potencijalno daljnje istraživanje odnosa umjetnosti i bioetike, tj. položaja i vrijednosti umjetnosti u bioetičkim istraživanjima.

1. Ključna obilježja bioetičke metodologije

1.1. Kratak uvid u povijesni razvoj bioetike

Razvoj bioetike do njenog najnovijeg stadija, integrativne bioetike, koju Perušić određuje kao „pluriperspektivno područje znanstveno-kulturne djelatnosti koje se bavi moralnom dimenzijom života radi stvaranja orijentacijskoga znanja u izazovima povijesnih epoha“,¹³ prošao je put od nešto više od pola stoljeća gledamo li eksploziju atomskih bombi u Drugom svjetskom ratu to se smatra jednim od početaka znanstveno-tehnološke epohe koja je iznjedrila potrebu za bioetikom. Premda se radi o filozofski fundiranoj disciplini, tj. o tome da svaka bioetička rasprava mora biti filozofski fundirana¹⁴, bioetiku nisu izmislili filozofi ili filozofkinje u bijelim togama i bjelokosnim kulama nego je ona posljedica svjetsko-povijesnih prilika nove epohe, odnosno moderno-znanstvene epohe koja počinje bacanjem atomskih bombi na Japan u Drugom svjetskom ratu.¹⁵ Važan trenutak u povijesnome razvoju bioetike članak je Shane Alexadner objavljenome u časopisu *Life* 1962. godine pod nazivom „Oni odlučuju tko živi, a tko umire“. Znanstvenim napretkom izumljen je aparat koji je omogućio spašavanje ljudskih života, ali nije bio dostupan svim bolesnicima, stoga se pojavio problem toga tko će ga i pod kojim uvjetima moći koristiti. *Božji odbor* bitan je i u metodološkome smislu za bioetiku s obzirom na protopojavljivanje različitih jezgri znanja u bioetičkome

¹³ Luka Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike. Rasprava“, u: Ante Čović, Hrvoje Jurić (ur.), *Integrativno mišljenje i nova paradigma znanja*, Pergamena, Hrvatsko filozofsko društvo, Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb 2019., str. 321–412, ovdje str. 384. Perušićeva definicija rezultat je prijašnjih teoretskih razmatranja, poglavito Čovića, Jurića i Kukoča. – Usp. A. Čović, „Bioethik unter den Bedingungen des Postkommunismus – Fallbeispiel Kroatien“, str. 150–151; H. Jurić, „Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera“, str. 82.

¹⁴ Usp. *ibid.*, str. 388.

¹⁵ Usp. A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 114–116.

zahvaćanju u sastavu.¹⁶ Prema tome, „bioetika je nastala kao specifični oblik moralne refleksije kojim su se rješavale novonastale situacije ili pak potencirane moralne dileme u novoj medicinskoj situaciji“.¹⁷

Bez obzira na to što se nezadrživ napredak znanosti i tehnike u ostalim poljima čovjekova života i prirode, osim u onom biomedicinskom, američka (*georgetownska*) tradicija¹⁸ inzistirala je na tome da se bioetika bavi samo refleksijama u medicinski problematičnim slučajevima, tj.

„konkretnim medicinskim dilemama uključujući tri skupine tema: prava i dužnost pacijenata i zdravstvenih djelatnika, prava i dužnosti znanstvenika-istraživača i ispitanika (pokusnih životinja) te oblikovanja smjernica javnih politika kliničkog rada i biomedicinskih istraživanja“.¹⁹ Razlog američkog (*georgetownskog*) naglašavanja pripadnosti i obvezatnosti bioetike isključivo na medicinu bio je zato što će: „dio bioetike koji se odnosi na moralnu teoriju uskoro nestati budući da od njega nema koristi“.²⁰ U širenju bioetike na globalnoj razini nije ostalo tako, odnosno bioetika je svoju djelatnost i u najranijim vremenima svojeg razvitka proširila predmetno i na ostala područja cjelokupnog čovjekova života i prirode. Shvatio se da napredak znanosti afektira sva područja života i prirode te da takvo stanje treba bioetiku kao paradigmatički odgovor. Tako su primarni predmeti bioetičkoga istraživanja postali, uz moralno dvojbene situacije u medicini, i problemi rapidnoga tehnološko-znanstvenoga razvitka u svim područjima ljudskog djelovanja te, u skladu s navedenim, problemi sa zagađenjem okoliša i klimatskim promjenama.

Svjetsko-povijesni aspekti, nove znanstveno-tehničke epohe utjecali su i na američkoga oca bioetike, Vana Rensselaera Pottera, onkologa i biologa koji je, zbog svoje vizije o globalnoj (mostnoj) bioetici, naišao na otpor i zanemarivanje sveprisutne i brzorastuće *georgetownske* bioetike čiji se sklop načela razvio posebno za biomedicinsku etiku, a ne za opću etičku teoriju.²¹ Upravo je metodološka odrednica *georgetownske* bioetike, tj. sužavanje na novu medicinsku etiku rezultiralo Potterovim koncipiranjem²² globalne bioetike kao pokušaja

¹⁶ Usp. Ante Čović, „Pojmovna razgraničenja: moral, etika, medicinska etika, bioetika, integrativna bioetika“, u: Ante Čović, Marija Radonić (ur.), *Bioetika i dijete: moralne dileme u pedijatriji*, Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju, Zagreb 2011., str. 11–24, ovdje str. 24.

¹⁷ A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 117.

¹⁸ U ranome razvoju bioetike bioetičari (primjerice, Tom Beauchamp i James F. Childress) pod okriljem Instituta za reproduktivno zdravlje Georgetownskoga Sveučilišta u Washingtonu nametnuli su svoju viziju i metodologiju bioetike koja se fokusirala jedino i isključivo na biomedicinske probleme. – Usp. Amir Muzur, Iva Rinčić, *Van Rensselaer Potter i njegovo mjesto u povijesti bioetike*, Pergamena, Zagreb 2015., str. 95–110.

¹⁹ A. Muzur, I. Rinčić, *Van Rensselaer Potter i njegovo mjesto u povijesti bioetike*, str. 95.

²⁰ Ibid.

²¹ Usp. Tom Beauchamp, James F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics*, Oxford University Press, New York 2012., str. 352–354.

²² Usp. A. Muzur, I. Rinčić, *Van Rensselaer Potter i njegovo mjesto u povijesti bioetike*, str. 104.

ujedinjavanja medicinske bioetike i ekološke etike.²³ Uz rapidan razvitak *georgetownске* koncepcije bioetike na Pottera su definitivno utjecale karakteristike svjetsko-povijesne epohe njegova vremena. Okolnosti koje su utjecale na Pottera bile su: „uporaba atomskoga oružja, tenzije hladnoga rata s povremenim eskalacijama (kubanska kriza), nagli napredak znanosti i medicine, utemeljenje i popularizacija etičkih komiteta nakon Seattlea“.²⁴ Bezuvjetan autoritet znanosti u zahvaćanju cjelokupnoga života i prirode, uz nebrigu i za kakvu moralnu refleksiju u znanstvenim istraživanjima, iznjedrio je reakciju Vana Rensselaera Pottera u smislu bioetike kao mosta prema budućnosti.

„Potter je zavapio nad dehumanizacijom znanosti i činjenicom da suvremeni nagli tehnološki napredak donosi znanje, ali ne i mudrost kako tim znanjem ispravno upravljati.“²⁵

U okolnostima *georgetownске* bioetike koja je inzistirala na parcijalnoj (isključivoj i jedinoj) funkciji bioetike – refleksiji u određenim medicinskim situacijama – Potter je imao globalnu viziju bioetike kao mosta prema budućnosti.²⁶ Potterova vizija nije dopuštala znanosti da bezuvjetno i apsolutno obuzme zahvaćanja ljudskoga života u cijelosti i bez kakve popratne moralne refleksije, nego je imala naznake i uporišta osnovnih metodoloških crta današnje bioetike, pluriperspektivizma i interdisciplinarnosti.

Za razliku od opreznoga i zabrinutog Pottera, europski otac bioetike, Fritz Jahr (1895. – 1953.), ima „bezuovjetno povjerenja prema znanosti čija je koncepcija bioetike skovana kao posljedica napretka fiziologije i *biopsihike*“.²⁷ Jahr, njemački učitelj i pastor, bio je kovač riječi *bio-etika* u svome članku iz 1926. godine u časopisu *Mittelschule* naslova „Znanost o životu i nauka o moralu“ gdje on „po prvi puta rabi i objašnjava pojmove bioetika i bioetički imperativ“.²⁸ Iz pregleda njegovih članaka vidljivo je da su ga najviše interesirale teme: „životinjske i biljne etike (bioetike), Pete zapovijedi, seksualne etike, odgoja i obrazovanja te kult nedjelje“.²⁹ U članku iz časopisa *Kosmos* naslova: *Bio-etika: osvrt na etički odnos čovjeka prema životinjama* „Jahr započinje razvijati tezu o tome zašto bi ljudi trebali prihvatiti moralne dužnosti ne samo jedan prema drugome, već i prema svim životinjama i biljkama“.³⁰

²³ Usp. *ibid.*, str. 142.

²⁴ *Ibid.*, str. 60.

²⁵ *Ibid.*, str. 79.

²⁶ Usp. *ibid.*, str. 70. Već se u Potterovu djelu, dakle u najranijim fazama stvaranja bioetike, ističu neke bitne metodološke odrednice integrativne bioetike: „Već se na prvoj stranici Uvoda, Fox zahvaljuje Potteru što je identificirao integrativnu, interdisciplinarnu (mostnu) funkciju bioetike.“ – *Ibid.*, str. 108.

²⁷ *Ibid.*, str. 123.

²⁸ Iva Rinčić, Amir Muzur, *Fritz Jahr i rađanje europske bioetike*, Pergamena, Zagreb 2012., str. 45.

²⁹ *Ibid.*, str. 50.

³⁰ *Ibid.*, str. 46.

„Važnost ovog članka nije samo u tome što u njemu prvi put spominje pojam bio-etika, nego zato što nudi i teorijski okvir u kojemu nastoji zasnovati bioetiku.“³¹

Obvezatnost moralne refleksije odnošenja prema životinjama i biljkama značilo je pojavu bioetike u Fritza Jahra, a samim time i najranijem prepoznavanju karakterističnog bioetičkoga problema. Ovdje je iznimno važno naglasiti da je upravo ovaj sadržaj bioetičkoga bavljenja ljudskoga odnošenja prema biljkama i životinjama bio svojevrsna brana američkoj (*georgetownskoj*) bioetici i velika podloga razvitku europske bioetike u smislu istraživanja širokoga spektra ljudskog djelovanja i svijeta koji ga okružuje. Fritz Jahr nije imao viziju svođenja bioetike isključivo na moralnu refleksiju u medicini ili nekom drugom (jedinom i isključivom području), već je razmišljao u kontekstu cjeline. Shvaćanje i razvoj bioetike kao cjelovitoga koncepta očituje se prvenstveno i u bioetičkome imperativu kojega postavlja Jahr u svome članku.

„Poštuj svako živo biće u načelu kao svrhu u sebi i po mogućnosti postupaj s njim kao takvim.“³²

Bioetika u svome suvremenome momentu razvoja obuhvaća sve aspekte života i njegovih okolnosti.³³ Teško je pronaći područje ljudskoga bivanja i djelovanja u epohi nezaustavljivoga razvitka znanosti i tehnologije, uza sveprisutni naglasak na mjerodavnost znanosti u zahvaćanju svih aspekata čovjekova, životinjskoga, biljnoga života i života prirode, koje ne iziskuje bioetičko mišljenje. Najbolji pregled tema može se pronaći u dvjema najvažnijim enciklopedijama bioetike,³⁴ što je izvrstan pokazatelj širine područja koja možemo bioetički istraživati. Od najranijih tema kojima se bioetika bavi, napredak znanosti, razvoj tehnike u biomedicinskom području, zaštita okoliša i razmatranja o klimatskim promjenama, bioetika svojim metodološkim aparatom istražuje i zaključuje o umjetnosti, ne-ljudskim živim bićima, rodno-spolnoj problematici, društvenim problemima (socijalna pravednost, solidarnost, politička korektnost itd.), religijskim pitanjima, aspektima brzorastućega širenja populacije, kapitalističkim ekonomskim procesima itd. Svako ovo područje života gledanoga u cijelosti zahtjeva, barem u nekome partikularnome dijelu, bioetičku refleksiju i to integrativnu.

³¹ Marko Kos, „Od Fritza Jahra do integrativne bioetike. Prikaz razvoja jedne ideje“, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 1–2, str. 229–240., ovdje str. 231.

³² Fritz Jahr, „Bio-etika: osvrt na etički odnos čovjeka prema životinjama i biljkama“, u: A. Muzur, I. Rinčić, *Fritz Jahr i rađanje europske bioetike*, Pergamena, Zagreb 2012. (198–206.), ovdje str. 205.

³³ Usp. H. Jurić, „Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera“, str. 82.

³⁴ Vidi: Bruce Jennings (ur.), *Bioethics*, Gale, Cengage Learning, Farmington hills 2004., str. 23–34; Henk ten Have (ur.), *Encyclopedia of Global Bioethics*, Springer International Publishing, Pittsburgh 2016.

Bioetiku kao „područnu, relacijsko-filozofsku i pluriperspektivnu etiku“³⁵ integrativna bioetika nadopunjuje i razvija u idućim važnim metodološkim odrednicama vlastita postupka istraživanja – biti integrativno, biti orijentacijsko i biti disciplinarno, – a to znači „utvrđivanje zaključaka u procesu koji ukazuje na čimbenike sličnosti i razlike među jezgrama znanja, pisano u vidu ciljeva i svrha kako samog problema i aktera u tom problemu, tako i samog istraživača koji teži artikulaciji smisla istine o ispitivanome problemu te premašivanje granice jedne discipline“.³⁶

Kratak povijesni pregled bitnih momenata u razvoju bioetike pokazao je važne povijesne momente u razvoju koncepcije bioetike koji su odredili bioetiku kakvom se danas poima, tj. integrativno, interdisciplinarno i pluriperspektivistički, što je važno za istraživanje položaja i vrijednosti umjetnosti u bioetičkom istraživanju. Nakon kratkoga povijesnoga pregleda slijedi rasprava o temeljnim metodološkim karakteristikama bioetike, pluriperspektivizmu i interdisciplinarnosti, kako bih opravdao razmatranje argumentacijske vrijednosti umjetnosti u bioetičkome istraživanju.

1.2. Povijesni razvoj bioetike kao polazišni metodološki argument

Povijesni je razvoj bioetike u službi metodološkoga predargumenta, kao noseći potencijal za korištenje umjetnosti, van-znanstvene perspektive, u ispitivanju nekog bioetičkoga problema. Razvoj bioetike od njenih početaka i koncepcija Vana Rensselaera Pottera i Fritza Jahra do integrativne bioetike bio je stalno šireći raspon perspektiva i disciplina prilikom bioetičkog zahvaćanja nekog fenomena. Najveća metodološka snaga bioetike leži u nadilaženju monoperspektivizma jer epoha nagloga razvijanja tehnološkosti zahtjeva proširenje jezgri znanja da bi se bioetička refleksija određenih fenomena sagledavala u cjelini, tj. u što većem opsegu ljudskoga znanja i situacija.³⁷ Upravo je povijesni razvoj bioetike njen metodološki aparat obogaćivao i perspektivama (jezgrama znanja) koje ne moraju nužno biti znanstvene. Razvoj metodološkoga aparata bioetike iznjedrilo je potrebu za određenom skepsom u bezuvjetni i apsolutni autoritet znanstvenih istraživanja i zaključaka, a samim time

³⁵ A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 28.

³⁶ L. Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike“, str. 388–389.

³⁷ Usp. Ante Čović, „Integrativna bioetika i problem istine“, *Arhe* 12 (2009), str. 193–194.

i posezanje za van-znanstvenim uvidima (umjetničkim, svjetonazorskim, političkim, iskustvenim, religijskim i dr.) kao esencijalnim aspektima života u cjelini.

„Znanost je izgubila mjerodavnost za ljudsku egzistenciju i regulativnost za oblikovanje cjeline života, svedena je na ulogu moćnog sredstva čiju uporabu valja osmišljavati izvan struke i izvan znanosti same, upravo iz uporišne točke bioetičkoga pluriperspektivizma.“³⁸

Postupnim razvojem bioetike te popratnim umnožavanjem perspektiva prilikom istraživanja nekog problema spoznalo se da znanost ne može, bez obzira na sve svoje vlastite efektivne i produktivne kvalitete i rezultate istraživanja, uvijek dovoljno pridonijeti i pospješiti razrješenje problema. Time se u bioetičkome istraživanju otvara prostor za cjeline znanja kojima doprinose van-znanstvene perspektive – umjetničke, religijske, političke, svjetonazorske, iskustvene itd.

„U pluriperspektivnom metodološkom uzorku, filozofija, različita, etička i religijska učenja, pojedinačne znanosti i različite kulturne tradicije postaju perspektive koje mogu dati orijentacijsko znanje samo dijaloškom interakcijom.“³⁹

Konzultiranje vanznanstvenih perspektiva u bioetičkome istraživanju i njihova potencijalna argumentacijska vrijednost ne umanjuju vrijednost i važnost znanstvenoga doprinosa u istraživanju, nego se skreće pozornost na važnost bioetike kao „izvanznanstvenog polja u kojem se različiti svjetonazori i kulturne perspektive susreću u otvorenom dijalogu te se s integrativno-bioetičkom osjetljivošću približavaju problemu života u cjelini“.⁴⁰

Razvijanje bioetike znači potrebu bioetičkoga zahvaćanja određenih problema i fenomena čovjekova života u cjelini. U početnim fazama bioetike istraživači su ispitivali probleme vezane primarno uz biomedicinsko područje, da bi se postupnim razvitkom iznjedrila potreba za bioetikom u vezi s općenitim napretkom tehnike te u vezi s klimatskim promjenama i zaštitom okoliša. Danas bioetika zahvaća polja ljudskog života poput religije, umjetnosti i socijalnih problematika, ne-ljudskih organizama i dr., što znači da je sami povijesni razvoj bioetike metodološki predargument s obzirom na šireću tendenciju uključivanja sve više jezgri znanja i disciplina upravo kroz povijesni razvoj (napredak).

³⁸ A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 118.

³⁹ Mislav Kukoč, „Development of integrative bioethics in the Mediterranean area of South-East Europe“, *Med Health Care and Philos* 15 (2012) 4, str. 453–460, ovdje str. 456.

⁴⁰ Ibid.

1.3. Pluriperspektivizam

Prva ključna metodološka karakteristika je pluriperspektivizam⁴¹ – odlika istraživanja koje „se ne smije provesti preko jedne metode ili pomoću jedne jezgre znanja“.⁴² Ta metodološka odredba, utemeljena povijesnim razvojem, dopušta argumentacijsko korištenje perspektive (jezgre znanja) koje nisu nužno znanstvene (religijske, umjetničke, svjetonazorske), a sve u svrhu produktivnijih i kvalitetnijih rezultata bioetičkoga zahvaćanja nekoga problema. Apsolutna prevlast znanosti nad svim aspektima istraživanja života i svijeta u cijelosti izazvala je određenu skepsu i nepovjerenje među bioetičkim istraživačima, što je rezultiralo širenjem perspektiva koje izlaze iz strogih znanstvenih okvira. Iako je doprinos znanosti nemjerljiv i samim time neophodan u svim područjima ljudskog djelovanja i prirodnih procesa, taj doprinos ne bi trebao biti jedini obvezujući i dovoljan jer ne može obuhvatiti znanje u cjelini čiji je nužni dio i van-znanstvena jezgra znanja, poput umjetničke, religijske ili svjetonazorske perspektive.

„Kulturne perspektive mogu biti različiti protagonisti građanskoga života, društveni pokreti, političke pozicije, i programi, etablirani, svjetonazori, religijske ustanove i učenja, moralne refleksije, umjetnička ostvarenja i dr.“⁴³

Metodološki nije opravdano, a ni poželjno u bioetičkome istraživanju koristiti argumentacijske vrijednosti i potencijale isključivo znanstvenih perspektiva jer to znači odbacivanje cijeloga niz spoznajnih jezgri znanja čovjeka koje su bitan dio njegova svakodnevnoga života čiji aspekti mogu biti predmet bioetičkoga istraživanja. „Upravo je objedinjavanje heterogenih perspektiva,, kulturnih i znanstvenih metodološka posebnost (integrativne) bioetike“⁴⁴, posebnost koju treba u bioetičkome istraživanju metodološki potencirati koliko pojedini proces zahtjeva.

⁴¹ Zašto pluriperspektivizam, a ne pluriperspektivnost vidjeti: L. Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike“, str. 358–368. Posebno naglašavam iduće razgraničenje: „Reći da je neko područje pluriperspektivno znači da se unutar sebe raspodjeljuje na više planova, npr. na kulturno i znanstveno, a ne da po sebi predviđa implementaciju znanstvenih i kulturnih perspektiva. Međutim reći da je neko područje pluriperspektivističko znači karakterističnu primjenu znanstvenih i kulturnih perspektiva u procesima istraživanja i implementacije istraživačkih rezultata jer se radi o nazoru oblikovanom po principu.“ – Ibid., str. 368.

⁴² Ibid., str. 364.

⁴³ Ibid., str. 186. Slikoviti postupak pluriperspektivističkoga bioetičkog postupka daje Marina Katinić – Usp. Marina Katinić, *Filozofija za djecu i mlade i integrativna bioetika*, *Filozofska istraživanja* 32 (2012) 3–4, str. 587–603, ovdje str. 599., bilj. 51. „Slikovito rečeno, integrativna bioetika zamišljena je kao golemi okrugli stol za kojim sjede stručnjaci različitih profila i predstavnici različitih domena društvenoga života te u živoj i plodnoj raspravi iznalaze najbolja rješenja složenih i teških problema kao što je postupanje s tek začetim ljudskim bićima, transhumanističke teorije i prakse, genetički modificirani organizmi, energetska kriza itd.“

⁴⁴ A. Čović, „Integrativna bioetika i problem istine“, str. 186.

Pojam pluriperspektivizma „znači objedinjavanje i dijaloško posredovanje ne samo znanstvenih, nego i ne-znanstvenih, odnosno izvan-znanstvenih prinosa, uključujući poglede koji počivaju na kulturnim, religijskim, političkim i umjetničkim pojedinostima“.⁴⁵ Primjerice, kada bioetički istražujemo pojedini politički fenomen, odnosno fenomen društvene pravednosti, važnu ulogu u procesu istraživanja i stvaranju orijentacijskoga znanja može imati politički program vladajuće ili oporbene stranke, tj. može imati opravdan argumentacijski potencijal. To ne znači „relativizam ili puko relativiziranje istine“ ili negiranje/umanjivanje važnosti ili doprinosa znanstvenoga uvida u problem nego da „se isti problem sagledava na načine koji u načelu ostaju istovrijedni, relativni“.⁴⁶ U bioetičkoj refleksiji o društvenoj pravednosti u nekoj zajednici autoritet jedne perspektive (znanstvene) negirao bi svaki raspravljački, odnosno dijaloški potencijal uz popratno zapadanje u jednoumlje, tj. fiksiranost (isključivost) na jed(i)no gledište. Prema takvoj logici, primat nad javnim diskursom, istraživanjem i mišljenjem o nekoj temi imao bi jedan soj ljudi zanemarujući potencijalne argumentacijske vrijednosti ostalih uvida – kulturnih, umjetničkih, svjetonazorskih i dr.

Zašto negirati stav umjetnika ili umjetnosti o nekim društvenim problemima? Zašto, primjerice, ne, kao legitimno metodološko sredstvo u bioetičkome istraživanju rata, iskoristiti Picassovu *Guernicu* koja je inspirirana Španjolskim građanskim ratom? Zatim, u sagledavanju nekog drugog političkog problema pojedinog društvenog uređenja može od argumentacijske koristi biti politička i filozofska teorija o privatnome vlasništvu (znanstvena jezgra znanja) kao i stav aktualne političke izvrne vlasti (van-znanstvena jezgra znanja) koja ne mora uopće biti upoznata i s kakvim političko-filozofskim teorijama o privatnome vlasništvu.

Pluriperspektivizam nam dozvoljava analizu potencijala kojega nosi ili ne nosi *Travnička hronika* Ive Andrića u argumentacijske svrhe prilikom bioetičkog istraživanja fenomena društvene pravednosti. Kada istražujemo o mehanizmima i odredbama društvene pravednosti iz bioetičke pozicije, *Travnička hronika* nam, kao van-znanstvena jezgra znanja (perspektiva), može i ne mora pridonijeti, ali pluriperspektivizam nam metodološki opravdava načelno posezanje za ovim zapravo dokumentarno-povijesnim romanom.⁴⁷ Primjerice, pluriperspektivizam bi opravdao posezanje za dokumentarnim romanom Daše Drndić

⁴⁵ Hrvoje Jurić, „Hans Jonas' integrative philosophy of life as a foothold for integrative bioethics“, *JAH* 2 (2011) 4, str. 511–520., ovdje str. 519.

⁴⁶ Darija Rupčić, *Status ljudskog embrija pod vidom bioetičkoga pluriperspektivizma*, Pergamena, Zagreb 2013., str. 20.

⁴⁷ Usp. Midhat Šamić, *Historijski izvori Travničke hronike i njihova umjetnička transpozicija*, Veselin Masleša, Sarajevo 1962., str. 18.

Sonnenschein,⁴⁸ s iznimno vjerodostojnim opisima mučeničkih procesa i mehanizama nacista nad Židovima koji sadrže popratne dokumentarne priloge (slike, intervju i dr.), u bioetičkome istraživanju nacističkoga zla u Drugom svjetskom ratu. Jezgre znanja književnosti ili ostale umjetnosti (van-znanstvene jezgre znanja) o Drugom svjetskom ratu potenciraju uzimanje u obzir cjelinu znanja, pri čemu ne umanjuju vrijednost i doprinos povijesnih i historiografskih jezgri znanja u istraživanju.

Pluriperspektivizam ne obavezuje iracionalno i neopravdano korištenje van-znanstvenih jezgri znanja u bioetičkome istraživanju, nego opravdava mogućnost korištenja potencijalnih argumentacijskih vrijednosti koje van-znanstvene perspektive mogu donijeti u tome procesu.

1.3. „Skafander i leptir“

U bioetičkome promišljanju graničnih životnih situacija Čović je iskoristio perspektivu jednog književnog djela, tj. uvažava njegov argumentacijski potencijal. Problematika koju navodim tiče se Jean-Dominiquea Baubyja (1952. – 1997.), poznatog francuskoga novinara i urednika u jednom od najpoznatijih modnih magazina u – *Elle*. Naime, iznenada, 8. prosinca 1995. godine, kada je Bauby imao 43 godine, doživio je masivan moždani udar. Probudio se dvadesetak dana kasnije u bolničkoj postelji s dijagnosticiranim sindromom čovjeka zaključanog u vlastito tijelo (sindrom zaključanog čovjeka) što je kao posljedicu imalo da je, iako potpuno svjestan i misaono sposoban, mogao pomicati jedino kapak lijevoga oka. U tim uvjetima, stiskajući kapak lijevog oka na pojedino slovo tijekom citiranja abecede, uspio je napisati knjigu *Skafander i leptir*.

„Metaforičko značenje skafandera protegnulo se preko uzetosti tijela na tijelo uopće kao unutaregzistencijalnu opreku duhu. Potom pak i na sasvim apstraktnu razinu u kojoj tjelesnost predstavlja trpni princip života i tvori ishodište egzistencijalne tjeskobe.“⁴⁹

Uzetost tijela, trpni princip života, egzistencijalna tjeskoba, radikalna promjena života iz pokretnog i živog u statično i polumrtvo, narušena kvaliteta života i dr. legitimni su bioetički problemi.

⁴⁸ Daša Drndić, *Sonnenschein*, Fraktura, Zagreb 2007. Dokumentarizam *Sonnenscheina* posebno se očituje, primjerice u iznošenju biografija nacističkih zločinaca uz priložene fotografije. – str. 283–327.

⁴⁹ A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 84.

„Bauby je dospio u graničnu situaciju kao trajno stanje, potencirano činjenicom da su se u njemu preklapile sve tzv. pojedinačne granične situacije – smrti, patnje, borbe i krivnje.“

U bioetičkome promišljanju o Baubyjevoj graničnoj situaciji pluriperspektivizam dopušta i opravdava posezanje za književnim djelom zašto sto se dobivaju dvije potencijalno plodonosne van-znanstvene jezgre znanja u bioetičkom istraživanju graničnih životnih situacija, a to su književna perspektiva i perspektiva vlastitog iskustva, odnosno osobnoga svjedočanstva. Baubyjevo stanje poslije moždanoga udara specifično je teško i samim time je iznimno značajno što postoji njegovo svjedočanstvo koje nam može mnogo argumentacijski pridonijeti u bioetičkome zahvaćanju fenomena graničnih životnih situacija. Pluriperspektivizam van-znanstvene jezgre znanja poput ljudskih svjedočanstava uzima kao legitimne, što ne znači „relativiziranje i raspršivanje ikakve konstruktivne rasprave o eventualnim rješenjima tih problema eliminirajući ikakvu normativnost iz diskursa“.⁵⁰ Ovim postupkom ne umanjuju se ostale moguće i hvalevrijedne jezgre znanja koje nam mogu pomoći u produbljanju refleksije o potpuno svjesnom čovjeku slobodnoga duha, a istovremeno kompletno tjelesno paraliziranome, primjerice jezgre znanja iz područja psihijatrije ili psihologije. Iako je ovdje riječ o primjeru koji pokazuje uspješan postupak korištenja argumentacijske vrijednosti književnoga djela za bioetičko istraživanje, to i dalje ne implicira da je to uvijek ili u većini slučajeva opravdano. Također, pluriperspektivizam ne obavezuje istraživača da množi perspektive, odnosno samo radi metodološke mogućnosti, ne i svrhe jer bi se tako došlo u opasnost „pukog, neplodonosnog mehaničkog povezivanja, koja bi rezultirala nesistematičnim fragmentima spoznaje“⁵¹ ili u puki relativizam⁵².

Primjer posezanja za argumentacijskom vrijednosti *Skafandera i leptira* u istraživanju granične životne situacije poslužio je kao primjer postojanja kvalitetnih umjetničkih djela uz jezgre znanja ljudskih svjedočanstava koja mogu doprinijeti produktivnijim rezultatima i kvalitetnijoj orijentaciji za postojeće i moguće životne odnosno bioetičke probleme. Postupak ispitivanja potencijala kojeg nosi roman *Skafander i leptir* ne znači da Čović književnu (van-znanstvenu) jezgru znanja vrednuje više od egzistencijalističke filozofije ili medicinskih uvida o danom problemu, nego da uzima u obzir perspektivu koja može pridonijeti cjelini znanja o predmetu istraživanja.

⁵⁰ Igor Eterović, „Traženje uporišta za integrativno mišljenje u Kantovoj teoriji spoznaje“, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 4, str. 497–507, ovdje str. 498.

⁵¹ Aleksandar Fatić, Ivana Zagorac, „The Methodology of Philosophical Practice: Eclecticism and/or Integrativeness?“, *Philosophia* 44 (2016) 4, str. 1419–1438, ovdje str. 1433.

⁵² O potencijalnom problemu relativizma prilikom bioetičkog istraživanja vidi: L. Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike“, str. 400–407.

1.4. Interdisciplinarnost

Druga ključna metodološka odrednica bioetičkoga istraživanja je interdisciplinarnost. Ako odredimo bioetiku kao pluriperspektivno područje znanstveno-kulturne djelatnosti koja se bavi moralnim dimenzijama života⁵³ onda se pluriperspektivizam kao metodološku značajku veže uz implementaciju kulturnih i umjetničkih značajki (van-znanstvenih jezgri znanja), tj. „pluriperspektivno objašnjava su-postojanost različitih vrsta jezgri znanja (perspektiva)“.⁵⁴ Kulturne i umjetničke perspektive ne moraju strogo i nužno poštivati autoritet znanosti u istraživanju, a koje su opravdani izvor argumentacijske vrijednosti, primjerice književna djela ili religijske pozicije. Za razliku od pluriperspektivizma, metodološke odrednice bioetičkog istraživanja koja se odnosi na van-znanstvene jezgre znanja, interdisciplinarnost se veže uza znanstveni dio bioetike kao znanstveno-kulturne djelatnosti.

„Interdisciplinarnost podrazumijeva interrelacije dviju ili više zasebnih disciplina. Ako je bioetika interdisciplinarno područje, onda ne može više biti smatrana granom etike kao jedne discipline, nego bi morala okupljati različite discipline.“⁵⁵

Interdisciplinarnost podrazumijeva uključivost i suradnju različitih disciplina oko zajedničkoga predmeta istraživanja. Ova metodološka značajka bioetike otvara plodonosni put mogućnosti korištenja potencijalno važnih uvida *znanosti o književnosti* te povijesti književnosti za kontekstualno korištenje *Travničke hronike* Ive Andrića u bioetičkome istraživanju fenomena društvene pravednosti. Uvidi znanosti o književnosti i povijesti književnosti mogu pomoći pri utvrđivanju legitimnosti Andrićeva romana u kontekstu istraživanja koji progovara o mnogo socijalnih problema. Vidjet ćemo zašto imamo legitimitet uzeti dokumentarno-povijesni roman koji progovara o mnoštvu socijalnih problematika u svrhe argumentacijske vrijednosti za bioetičko istraživanje fenomena društvene pravednosti. Kao i kod pluriperspektivizma, bitno je naglasiti da „interdisciplinarnost ne znači pukomehaničko okupljanje različitih pogleda, nego njihovo zbiljsko integriranje, odnosno izradu jedinstvene platforme za raspravu o etičkim problemima vezanima uz život, ljudski i neljudski, individualni život i život u cjelini“.⁵⁶

⁵³ Usp. *ibid.*, str. 384.

⁵⁴ *Ibid.*, str. 385.

⁵⁵ H. Jurić, „Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera“, str. 81.

⁵⁶ Hrvoje Jurić, Ivana Zagorac, „Bioetika u Hrvatskoj“, *Filozofska istraživanja* 28 (2008) 3, str. 601–611, ovdje str. 608.

Bioetičko istraživanje „mora sadržavati raspravu o dimenziji morala, odnosno mora se u jednom svom dijelu na neki odabrani način upuštati u etički (filozofski) fundiranu raspravu“.⁵⁷ Bit bioetičkoga zahvaćanja nekog problema moralna je refleksija. Pluriperspektivizam i interdisciplinarnost omogućuju da se moralna refleksija, zatim prosudba i završno, praktička primjena obogate van-znanstvenim spoznajama i doprinosima iz drugih područja kulture, umjetnosti, ljudske svakodnevice te suradnjom i integracijom različitih znanstvenih disciplina.

„Interdisciplinarnost bioetike upućuje na suradnju i povezivanje različitih tih znanosti u rješavanju bioetičkih izazova; sve se jasnije počela uviđati činjenica da je moderna znanost samo jedna od perspektiva gledanja na određeno pitanje ili problem.“⁵⁸

Zaključci znanosti o književnosti ili povijesti književnosti mogu pomoći u artikulaciji uvažavanja drugih znanstvenih jezgri znanja o fenomenu društvene pravednosti. Interdisciplinarnost doprinosi integrativno-bioetičkoj legitimaciji korištenja umjetničkih djela u argumentacijske svrhe prilikom bioetičkoga istraživanja.

Nakon razmatranja glavnih metodoloških odrednica bioetičkoga istraživanja, slijedi razmatranje antičkih i suvremenih karakteristika fenomena društvene pravednosti. Navedeni fenomen iskoristio sam kao primjer analize potencijalne argumentacijske vrijednosti umjetničkog djela u bioetičkome istraživanju.

2. Važne odredbe društvene pravednosti

Analizu fenomena društvene pravednosti ugrubo sam podijelio na izbor iz starogrčkih razmatranja (Platon i Aristotel) te na izbor iz suvremenih razmatranja (Rawls i Millerovi korisni uvidi iz povijesnoga pregleda fenomena društvene pravednosti).

U Platonovu i Aristotelovu razmatranju fenomen društvene pravednosti opisuje se u skladu s antičkim povijesno-političkim prilikama, tj. polisa. Odredbe društvene pravednosti u polisu tiču se primarno pravednosti kao činidbene vrline, pravednosti u smislu pravedne raspodjele dobara u zajednici (načelo distributivnosti) te načela reciprociteta. Izbor iz suvremenih opisivanja

⁵⁷ L. Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike“, str. 388.

⁵⁸ Igor Eterović, *Kant i bioetika*, Pergamena, Centar za integrativnu bioetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2017., str. 67.

fenomena društvene pravednosti promatra se u kontekstu modernih geopolitičkih događanja. Bitne odrednice suvremene analize fenomena društvene pravednosti su načelo minimalnih životnih šansi i socio-ekonomskih životnih uvjeta s naglaskom na socijalne institucije kao garanciju njihove provedbe i očuvanja. Legitimitet izbora Platonovih i Aristotelovih odredbi društvene pravednosti potencira i vrijednost i važnost književnosti za njihovu filozofiju, odnosno razvoj argumentacije, o čemu više slijedi u trećoj cjelini.

Slijedi dublja analiza izbora iz starogrčkog i suvremenog razmatranja o fenomenu društvene pravednosti s ciljem oblikovanja referentnog okvir unutar kojega se mogu orijentirati sa sadržajem dokumentarno-povijesnoga romana *Travnička hronika* Ive Andrića. Svrha je utvrđivanje progovara li roman i u kojoj mjeri o problemima društvene pravednosti, a sve u svrhu razmatranja potencijalno noseće argumentacijske vrijednosti u bioetičkom istraživanju.

2.1. Izbor iz starogrčkih razmatranja

Filozofsko raspravljanje o fenomenu pravednosti kreće sa Sokratom u Platonovim dijalozima, primarno u *Državi* gdje se daju prve najeksplicitnije odredbe pravednosti u povijesti zapadne filozofije, naročito u društvenom smislu. Zaključci o pravednosti koji se nalaze u *Državi* važni su jer Platon raspravlja o pravednosti na dva načina: „vrlina kojom se prikazuju i reguliraju međuljudski odnosi te stanje kojim se označuje sklad među dijelovima duše i staležima polisa“.⁵⁹ Upravo je smještanje pravednosti kao temeljne vrline u društvenu sferu, tj. u njenu praktičku socijalnu primjenu važan moment Platonova doprinosa u kontekstu razmatranja društvene pravednosti. Platon određuje dušu podijeljenu srčani, požudni i razumski dio duše uvijek u odnosu sa svojom vizijom idealnoga polisa i njegovim temeljnim dijelovima – staležima čuvara, građana i vladara. Stoga, može se zaključiti da Platon razmatra pravednost kontekstualno, tj. upućuje na važnost njene praktičke primjene, odnosno njene društvene dimenzije.

⁵⁹ Jure Zovko, „Uvod“, u: Platon, *Država*, prev. Martin Kuzmić, Naklada Juričić, Zagreb 2009., str. 7–59, ovdje str. 28.

„Preduvjet za razumijevanje pravednosti eksplikacija je njene društvene dimenzije. Platon poduzima velik zaokret u etičkome promišljanju jer na primjeru pravednosti pokazuje kako je prijeko potrebno individualističko-egoističko poimanje vrline i dobra koje je zastupao Sokrat ranijih dijaloga transformirati u promišljenu socijalnu etiku.“⁶⁰

Platon naglašava društvenu funkciju pravednosti kao ključnu za dobar život polisa i građana. Polis ne može biti dobro društveno uređenje za sve staleže – građane, čuvare i vladare (filozofe) – ako se svi zajedno ne brinu o provedbi pravednosti u zajednici.

Jedna od najpoznatijih odredbi pravednosti Trazimahova je iz prve knjige *Države*:

„Pravednost nije ništa drugo nego korist jačega.“⁶¹

U Trazimahovoj viziji pravednosti ne uživaju svi građani polisa, nego oni na poziciji moći – vladari. Trazimah se pita koliko je bitno razmatrati pravednost među običnim građanima kada oni ionako služe samo vladaru u korist te rade primarno na tome da njega usreće, a ne sebe, dok je vladaru najvažnije očuvati sebe na vlasti.⁶² Dakle, Trazimah želi upozoriti na to da je fizička snaga jedino mjerilo pravednosti. U raspravi Platonova Sokrata i Trazimaha, Sokrat upozorava da Trazimahovi zaključci o pravednosti narušavaju mehanizme za očuvanje pravednih odnosa među najvećim brojem ljudi, a samim time su uzdrmani temelji dobrog i pravednoga funkcioniranja polisa. Implementacija Trazimahovih poimanja pravednosti u odnos među staležima bio bi nepravedan, a „nepravednost je najveće zločinstvo prema svojoj državi“.⁶³ Među trima staležima treba vladati uzajamna volja i rad na uspostavljanju i održavanju pravednosti u polisu.

„Svojestven rad triju staleža na svojim zadaćama, naime da svaki od njih u državi radi svoj posao čini državu pravednom.“⁶⁴

Platonov doprinos razmatranju pravednosti njena je društvena funkcija: pravednost ne treba gledati samo individualno nego i u njenoj praktičkoj, tj. društvenoj funkciji. Upućuje na to da je bitna socijalna odrednica dobrog funkcioniranja polisa upravo pravedno društvo.

„Potpuna je pravda, dakle, atribut karaktera, vrline koju ljudska bića pokazuju u svojim odnosima s drugima utoliko što te interakcije promiču dobar život i vode sreći za članove političke zajednice u cjelini.“⁶⁵

⁶⁰ Ibid., str. 22.

⁶¹ Platon, *Država*, prev. Martin Kuzmić, 338c, str. 73.

⁶² Usp. ibid., 343a–343c, str. 79.

⁶³ Ibid., 434c, str. 184.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ David Johnston, *A Brief History of Justice*, Wiley-Blackwell, Oxford 2011., str. 64.

Zajednički rad među svim dionicima društvenoga uređenja u svrhu dobrog života osigurava njegovanje, poštivanje i upražnjavanje pravednosti.

„Pravednost je potreban uvjet za ostvarivanje dobra koje je zajedničko dobro. Zajedničko se dobro može ostvariti u solidarnoj zajednici aktivnih i jednakopravnih osoba.“⁶⁶

Čovjek kao individua može biti pravedan i nepravedan, ali ta vrлина jedino i posebno dolazi do izražaja i praktičke primjene u djelovanju u društvu, odnosno pojedinoj zajednici. Platon je upravo iz navedenog razloga bitan za razmatranje fenomena društvene pravednosti, dakle, naglašava njenu društvenu funkciju, njeno nadilaženje pojedinaca umjereno prema općemu, tj. smješta je i analizira u polis.

Činidbenu funkciju (njeno praktičko očitovanje u djelovanju) pravednosti naglasio je i Aristotel čiji su zaključci o (društvenoj) pravednosti postali temelj za svako daljnje razmatranje.

„Pravedan čovjek postaje čineći pravedna djela, a umjeren čineći umjereni; ako takva sam ne počinja, nema ni najmanje vjerojatnoće da postane dobar.“⁶⁷

Činidbenu odredbu pravednosti, koja je za Aristotela „nešto najviše među krepostima“,⁶⁸ smješta uvijek u vezi s državnim uređenjem te je ona ključna za uspješno funkcioniranje zajednice i njenih dionika.

„Pravednost je društvena, jer pravda je poredak državnoga zajedništva, a pravednost je prosudba pravednoga.“⁶⁹

Važno je naglasiti da Aristotel, govoreći o pravednosti kao kreposti koja mora biti društvena, odnosno u službi dobrog funkcioniranja polisa, govori o zajednici slobodnih i punopravnih ljudi.

„Koncept pravde u Aristotelovoj teoriji primjenjuje se prvenstveno na skup odnosa među ljudima koji su slobodni i relativno jednaki jedni drugima.“⁷⁰

Podrazumijeva se da zajednicu slobodnih i punopravno sposobnih ljudi koji mogu uvažavati sva politička prava, odnosno sve političke dužnosti i obaveze čine prije svega slobodni muškarci, za razliku od žena za koje Aristotel smatra da nemaju razvijene umne sposobnosti kao muškarci da bi sudjelovali u državnim poslovima te za razliku od robova za koje Aristotel smatra da su po svojoj naravi, po prirodnome određenju neslobodni s obzirom na to

⁶⁶ Bojan Žalec, *Čovjek, moral i umjetnost*, prev. Ksenija Premur, Naklada Lara, Zagreb 2019., str. 139.

⁶⁷ Aristotel, *Nikomahova etika*, prev. Tomislav Ladan, Liber, Zagreb 1982., 1103b, str. 24.

⁶⁸ Danilo Pejović, „Aristotelova praktična filozofija i etika“, u: Aristotel, *Nikomahova etika*, prev. Tomislav Ladan, Liber, Zagreb 1982., str. 5–22, ovdje str. 31.

⁶⁹ Aristotel, *Politika*, prev. Tomislav Ladan, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992., 1253a, str. 4.

⁷⁰ D. Johnston, *A Brief History of Justice*, str. 63.

da prema naravi ljudi mogu biti oni koji vladaju te oni kojima se vlada. Naravno određenje roba znači da je on „uzmožan pripadati (i stoga pripada drugomu), i koji je dionik razuma onoliko koliko ga osjeća, ali ga ne posjeduje“.⁷¹

Aristotel mnogo pažnje u određenju pravednosti, u smislu funkcionalne i efektivne kreposti koja osigurava dobro funkcioniranje države, posvećuje podjeli (raspodjeli) dobara. Raspodjela dobara jedna je od najvažnijih društvenih (političkih) dimenzija pravednosti od Aristotela do suvremenih teorija. Zajednica sretnih, zadovoljnih i jednakih ljudi koji djeluju u svrhu dobrog života državnoga uređenja bitno je određena pravednom raspodjelom dobara, a to znači da svaki član dobije ono što mu pripada. Društvena pravednost u nekoj političkoj zajednici nema jednoznačno određenje, nego različite socijalne odredbe koje znače njenu postojanost, tj. da možemo tvrditi za neko uređenje ili neku zajednicu ljudi da među njima djeluje društvena pravednost. Dakle, za Aristotela je koncept distributivne pravednosti bitno određenje društvene pravednosti, a samim time bitno određenje za pravedno i dobro društveno uređenje.⁷²

„Aristotel pravdu – shvaćenu kao pravičnost u individualnim dionicama – dijeli na dva oblika, distributivni i korektivni. Iako je Aristotel jasan da se ideja distribucijske pravde može primijeniti na mnoge vrste zajedničkog poduzeća, najvažnija vrsta poduzeća za njega je političko udruživanje.“⁷³

Što je podjela dobara pravednija to je društvo pravednije. Pitanje koje se nameće u odredbama distributivne pravednosti, odnosno pravedne raspodjele dobara jest tko je arbitar ili tko treba biti arbitar koji će odlučiti o pravednoj raspodjeli dobara. U društvenom uređenju ako je vladar suveren, onda vladar mora biti pravedan kako bi pravednom raspodjelom dobara osigurao svim građanima polisa onoliko koliko zaslužuju, a ako je narod suveren, onda izvršna vlast mora pomoću zakona osigurati pravednu raspodjelu dobara. Jedan od temeljnih problema koncepta distributivne pravednosti upravo je garancija pravednog postupanja onih koji odlučuju o raspodjeli dobara.

Tako dolazimo do zakona, idućeg bitnog elementa u Aristotelovoj koncepciji društvene pravednosti. Zakonske odredbe od neizmjerne su važnosti za dobro funkcioniranje polisa jer „tko je odvojen od zakona taj je najgori od svih“.⁷⁴ Johnston o Aristotelovim zaključcima o

⁷¹ Aristotel, *Politika*, 1254b., str. 8. Aristotelovo razlikovanje muškarca i žene u uvažavanju političkih prava i dužnosti potpuno je napušteno u suvremenim koncepcijama društvene pravednosti koje trebaju vrijediti za sve ljude jednako.

⁷² Usp. *ibid.*, 1323b, str. 211.

⁷³ D. Johnston, *A Brief History of Justice*, str. 68.

⁷⁴ Aristotel, *Politika*, 1254a, str. 6.

pravednosti u političkom smislu, dakle kontekstualnom, društvenom te ne-individualnom kaže iduće:

„Aristotel dijeli ono što je pravedno u političkom smislu na dvije kategorije: ono što je po prirodi pravedno i što je samo po konvenciji. Ono što je samo po konvenciji odnosi se na pitanja na koja bismo bili ravnodušni u nedostatku niza pravila koja možemo smatrati pitanjima dogovora ili konvencije. Nasuprot tome, ono što je po prirodi pravedno odnosi se na stvari oko kojih nismo ravnodušni, čak i u nedostatku niza dogovorenih pravila.“⁷⁵

Aristotel nas upozorava na to da su zakonske odredbe u državi nužno pravedne. U skladu s tim zaključcima, ako ljudi u zajednici djeluju prema zakonu, onda djeluju pravedno te je posljedično društvo u cjelini pravedno. Poštivanje zakona kao „uma bez žudnje“⁷⁶ svih članova društvenog uređenja⁷⁷ garancija je društvene pravednosti.

„Nepavedan je onaj tko je protuzakonit i tko je pohlepan i tko je nejednak te je očito da je pravedan onaj tko je zakonit i jednak.“⁷⁸

S obzirom na razmatranja o dvama temeljnim društvenim uređenjima – vladavini nekolicine i pučkoj vladavini – postoje i dva mehanizma očuvanja i provedba zakona, a samim time i garancije pravednoga ustroja društva.

„U pučkoj pravedno je ono što je jednako prema broju, a ne prema dostojanstvu. Ako je pravedno postavljeno tako, mnoštvu nužno pripada vrhovništvo i što većina odobri to postaje ono što je pravedno.“⁷⁹

„Čestiti i značajni ljudi upravljat će pravedno zbog toga što će drugi imati ovlast zahtijevati od njih polaganje računa.“⁸⁰

Suveren ima ovlast i zadaću očuvanja pravednoga društva, bilo da se radi o vladavini nekolicine, bilo o pučkoj vladavini, jer se ono što je pravedno poistovjećuje upravo sa suverenom, odnosno s odlukama suverena. S obzirom na činjenicu da, za Aristotela, „svako zajedništvo teži nekom dobru, a najviše onomu najpoglavitijem od svih dobara, a to zajedništvo nazvano je država i državno zajedništvo“,⁸¹ podrazumijeva se da suveren, u čijim je rukama politička moć u državi, teži upravo dobru, tj. činjenju poradi dobra. Ako se rasprava odvija unutar Aristotelovih odredbi o čovjekovim krepostima i njihovoj svrsi, onda će i suveren

⁷⁵ D. Johnston, *A Brief History of Justice*, str. 79–80.

⁷⁶ Aristotel, *Politika*, 1278a, str. 104.

⁷⁷ U četvrtoj knjizi *Politike* Aristotel naglašava postojanje pet državnih poredaka: jednovlada (samovlada, strahovlada), vladavina manjine, pučka vladavina, vladavina najboljih, dok je peti poredak država – kao zajedničko ime za sve. – Usp. *ibid.*, 1293a, str. 123. No samo dva od njih vrijedna su rasprave nauka o državi – pučka vladavina i vladavina nekolicine jer su ostali državni poretci „zastrane“. – Usp. *ibid.*, 1289a, str. 110–111, 1290b, str. 113.

⁷⁸ Aristotel, *Nikomahova etika*, 1129a, str. 88.

⁷⁹ Aristotel, *Politika*, 1317b, str. 193.

⁸⁰ *Ibid.*, 1318b, str. 197.

⁸¹ *Ibid.*, 1252a, str. 1.

(nekolicina ili puk) težiti svim svojim aktima dobrome životu države. Vlast u polisima ima veliku političku odgovornost u svrhu dobrog i pravednog društva, a to je ostvarivanje razdiobne pravednosti.⁸² Na vlasti je da među pukom koji ju je izabrao brinu o pravednoj raspodjeli dobara među svim građanima u polisima, a to je jedna od garancija pravednog društva. Nepravda ne može ni u jednom slučaju voditi blaženome životu pojedinca ili zajednice u državi te stoga i ne treba činiti nepravda djela.

Razmatrajući Aristotelovu odredbu pravednosti u državi koju svojim djelovanjem treba osigurati zakon, kojega garantira i provodi ili vladavina nekolicine ili puk, postavlja se pitanje o kontroli suverena. Tko ili što je garancija da će suveren, bilo nekolicina, bilo puk, pa tako i vlast koju biraju, biti pravedni donoseći pravedne zakone u svrhu očuvanja pravednog polisa poradi dobrog života? U Aristotelovim zaključcima o društvenoj pravednosti nema odgovora pitanje garancije ili kontrolnog mehanizma pravednosti suverena.

Za kraj kratkog pregleda bitnih elemenata Aristotelove koncepcije pravednosti kao kreposti koja vodi dobrome životu pojedinca i polisa te koncepcije koja je uvelike odredila buduće filozofiranje o pravednosti, valja spomenuti načelo reciprociteta jer je to načelo Aristotelu iznimno bitno za dobro funkcioniranje države.⁸³ Načelo reciprociteta osigurava jednako postupanje u pravnim odnosima neovisno od staleške pozicije i statusnoga razlikovanja, ono ima normativnu funkciju koja garantira povezivanje članova društvene zajednice u jedan jedinstven politički entitet.⁸⁴ Upravo načelo reciprociteta obvezuje jednako tretiranje svih uključenih članova u privatnim i javnim poslovima, primjerice, u trgovinskoj razmjeni robe. Nepristrani djelatelj pravde, suveren ili delegirani sudac, garantira da će se s ljudima u pojedinačnim slučajevima postupati pravedno. Proporcionalna raspodjela među ljudima u razmjeni Aristotelova vremena temelj je načela reciprociteta. Aristotel se koristi primjerom razmjene: ako stranke uđu u proces s pretpostavljenom vrijednošću robe, primjerice deset cipela koje vrijede jedan stol, načelo reciprociteta obvezuje na osiguranje da svačija strana razmjene bude zadovoljena, a ne, primjerice, da jedna stranka u razmjeni dobije robu vrijednosti manje nego što bi trebala i obrnuto.

„Uzajamnost među relativnim jednakima s jedne strane i hijerarhija između kategoričkih nejednakih s druge strane dva su osnovna tipa ljudskih odnosa za Aristotela.“⁸⁵

⁸² Usp. B. Žalec, *Čovjek, moral i umjetnost*, str. 140.

⁸³ Usp. D. Johnston, *A Brief History of Justice*, str. 83.

⁸⁴ Usp. *ibid.*, str. 83.

⁸⁵ *Ibid.*, str. 85.

Aristotel je sa svojim zaključcima o pravednosti kao „zajedničkoj kreposti koju moraju pratiti sve ostale“⁸⁶ postao neizostavan dio suvremenih komentiranja i refleksija o društvenoj pravednosti jer je sustavno naglasio i razradio društvenu (kontekstualnu, političku) funkciju pravednosti.

„U Aristotelovoj teoriji možemo razaznati mnoge glavne koncepte, kategorije i tvrdnje o pravdi koje su oblikovali zapadnjačke ideje do danas. Ni jedan mislilac nije imao veći utjecaj na naše ideje o pravdi.“⁸⁷

Politička dimenzija pravednosti najvažnija je u Aristotelovom konceptu jer je zajednica temelj čovjeka s obzirom na to da je „čovjek po prirodi političko biće“.⁸⁸ Njegove su koncepcije važne za ovo istraživanje jer su neki od Aristotelovih zaključaka smjernice prema kojima ću se orijentirati promatrajući značajke zajednice Travnika na početku 19. stoljeća, o čemu govori *Travnička hronika*. Analizirat će se ako su i koje su odrednice društvene pravednosti narušene, tj. je li roman argumentacijski funkcionalan i vrijedan u tematiziranju fenomena.

Za analizu sadržaja *Travničke hronike* koji progovara o (ne)narušenim značajkama društvene pravednosti u odnosu na filozofske postavke iz izbora starogrčkih filozofa važniji su Aristotelovi zaključci od Platonovih s obzirom na to da važnost Platonovih zaključaka proizlazi iz naglaska na društvenu funkciju pravednosti u načelnom smislu, dok Aristotelovi zaključci sustavno razrađuju mehanizme društvene pravednosti, odnosno daje im obilježja praktičke primjene u polisu (načelo distributivnosti ili reciprociteta).

2.2. Izbor iz suvremenih razmatranja

Suvremeno promatranje fenomena društvene pravednosti odvija se u skladu s geopolitičkim prilikama. S obzirom na sveukupne prakse suvremenih političkih uređenja može se zaključiti da se odlike društvene pravednosti primjenjuju, a neke ne. Suvremeno doba raznorodno se manifestira u društvenim uređenjima s različitim manifestacijama društvene pravednosti. Slikoviti primjeri koji barem načelno mogu uputiti na različite manifestacije su partijski režimi, Sjeverna Koreja ili Kina, s jedne strane, te s druge, liberalne demokracije poput Francuske ili skandinavskih zemalja. Često se uzima da se moderno poimanje fenomena društvene pravednosti s njenim suvremenim karakteristikama počinje s Francuskom

⁸⁶ Aristotel, *Politika*, 1283a, str. 92–93.

⁸⁷ D. Johnston, *A Brief History of Justice*, str. 88.

⁸⁸ D. Pejović, „Aristotelova praktična filozofija i etika“, str. 11.

revolucijom godine 1789, s čime kreće pojava modernoga građanskoga društva utemeljenoga na vrijednostima slobode, jednakosti i bratstva. Težnja je danas da se karakteristike društvene pravednosti promatraju drugačije nego u Aristotelovo vrijeme, ponajprije u smislu zahvaćanja svih građana zajednice, a ne samo punopravnih i slobodnih muškaraca. Uz to, proširio se broj karakteristika društvene pravednosti u nekoj zajednici. Primjerice, uz distribuciju dobara ili načelo reciprociteta možemo navesti odredbe potreba i želja građana te jednakih minimalnih šansi. Svaki građanin zajednice mora imati minimum jednakih životnih prilika pomoću kojega će i građani u slabijim životnim uvjetima i okolnostima imati šanse za dobar život.

Garancija minimalnih uvjeta za dobar život neizmjenjivo je važan kriterij suvremenog poimanja fenomena društvene zajednice jer se tako zajednica brine i za najslabije. Miller navodi što sve mora činiti minimalne životne šanse za sve slojeve društva:

„Novac, smještaj, posjed, posao, obrazovanje, medicinska briga, dječji doprinosi i briga za djecu, plaće, sigurnost pojedinca, promet i slobodno vrijeme u danu.“⁸⁹

Dakle, svaki član društvene zajednice trebao bi imati priliku za ostvarivanje minimalnih životnih uvjeta za sebe i za obitelj. Postojeća društvena uređenja sa svojom izvršnom, zakonodavnom i sudskom vlasti moraju osigurati svojim građanima da nitko od njih ne padne ispod osnovne razine minimalnih potreba.

„Svačije potrebe moraju biti zadovoljene do društveno definiranog minimuma; nikome se ne smije dopustiti da padne ispod granične razine prehrane, napuštanja, zdravstvene njege itd.“⁹⁰

Upravo je razlika u društvu na svim njegovim razinama u mogućnostima uvažavanja osnovnih životnih uvjeta veliki indikator za postojanje socijalno nepravednoga društva. Društvena zajednica nepravedna je ako najmanji i najslabiji u zajednici nema osigurane minimalne životne uvjete ili prilike za obrazovanje ili posao dok njegovi sugrađani u istoj zajednici uživaju i više nego taj najmanji.

„Napadamo neku politiku ili neko stanje stvari kao društveno nepravedno, tvrdimo da osoba, ili češće kategorija osoba, uživa manje prednosti nego što bi ta osoba ili skupina osoba trebala uživati.“⁹¹

Svaki pojedinac u društvu mora biti, ako je ispod razine osnovnih životnih uvjeta, što je više moguće približen srednjem standardu zajednice prema svim ranije navedenim kriterijima.⁹²

⁸⁹ David Miller, *Principles of Social Justice*, Harvard University Press, Cambridge (MA) – London 1999., str. 7

⁹⁰ Ibid., str. 257.

⁹¹ Ibid., str. 1.

⁹² Usp. John Rawls, *A Theory of Justice*, The Belknap Press, Cambridge 1971., str. 302.

Nije važno u pojedinome društvenom uređenju da izvršna, zakonodavna i sudska vlast garantiraju jednakost u navedenim kriterijima – zdravstvena njega, prilike za posao i obrazovanje, odgojne ustanove za djecu, uživanje temeljnih građanskih prava – nego je važno da slojevi društva ispod prosječnog standarda – budu što bliže toj razini. Bez obzira na postojanje razlika u ekonomskom i društvenom smislu, i u prilikama na obrazovanje, mogućnostima za odgojne institucije djece, financijskoj situaciji, ne smijemo dozvoliti kao zajednica da netko bude ispod minimalne razine tih aspekata, odnosno na samome dnu.

Slijedi kratak pregled izbora bitnih okosnica suvremenog poimanja fenomena društvene pravednosti kako bi postojao referentni okvir s kojim se može dovesti u vezu sadržaj *Travničke hronike* u kontekstu istraživanja fenomena društvene pravednosti. U obzir ću uzeti Johna Rawlsa jer je u svojoj teoriji pravednosti postavio tri uvjeta za pravedno društvo te je time postao neizostavan dio suvremenog teoretiziranja o društvenoj pravednosti. Zatim ću uzeti u obzir pojedine Millerove zaključke koji su korisni u smislu kvalitetne preglednosti i sumiranja zaključaka pojedinih suvremenih teorija.

Rawls je, pojednostavljeno rečeno, postavio je minimalne uvjete za pojedinu društvenu zajednicu kako bi se mogla okarakterizirati kao pravedna, ali uvijek imajući u vidu idealno društvo kojemu treba težiti. Rawlsova vizija idealnoga pravednoga društva bitan je koncept u smislu da tek onda kada društvo kontinuirano radi na ostvarenju toga stanja ostvaruje se pravedno društvo, dakle, tijekom samoga procesa. Madison Powers sumira Rawlsove principe za pravedno društvo:

„Temeljne slobode trebale bi biti jednake (načelo jednakih temeljnih sloboda), nejednakosti u prilikama koje se mogu pripisati moralno proizvoljnim uzrocima trebale bi se komprimirati (načelo pravične jednakosti mogućnosti), a dohodak i bogatstvo raspodijeliti kako bi se povećao udio dostupan najugroženiji članovi društva.“⁹³

Rawls tvrdi u svome poznatome misaonome eksperimentu „vela neznanja“⁹⁴ da bi svaka racionalna osoba, koja dođe na svijet pod velom neznanja, odnosno da ne zna porijeklo, društveni status, socio-ekonomsko stanje, tj. nijednu konkretnu informaciju o svome individualnome i društvenome stanju, odabrala upravo društvo s gore navedenim nužnim uvjetima društvene pravednosti. Društvo u kojemu možemo detektirati navedene minimalne društvene uvjete primjenjive na svakoga pojedinca i svaki sloj zajednice, možemo

⁹³ Madison Powers, „Social Justice“, u: Bruce Jennings (ur.), *Bioethics*, Gale, Cengage Learning, Farmington Hills 2004, str. 2966–2973, ovdje str. 2966–2967. Također vidi: J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 302–303.

⁹⁴ Usp. J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 137–138.

okarakterizirati kao pravedno. Navedeni kriteriji pravednoga društva cilj su kojemu pojedino društveno uređenje treba težiti na svim društvenim razinama, od onih s najslabijim do onih s najjačim statusom na društvenoj ljestvici.

„Cjelovitost društvenih aranžmana mora biti korisna za svakog građanina koji u potpunosti surađuje, uključujući i one koji imaju najmanje prednosti.“⁹⁵

Socijalne institucije moraju raditi u skladu s provođenjem minimalno ovih navedenih odredbi društvene pravednosti na svim razinama u pojedinoj zajednici. Upravo je na socijalnim institucijama odgovornost za garanciju i osiguranje temeljnih sloboda, životnih prilika i šansi, socio-ekonomske sigurnosti čovjeka te suzbijanju nejednakosti. Socijalne institucije bi trebale biti produktivan i efektivan mehanizam koji će provoditi značajke društvene pravednosti te tako osigurati društvu da bude pravedno u cjelini.

„Rawls je bio zabrinut zbog načina na koji glavne društvene institucije oblikuju težnje i očekivanja pojedinaca, kao i zbog načina na koji te institucije određuju podjelu prednosti.“⁹⁶

Socijalne institucije imaju zadaću donositi i provoditi određene uredbe koje osiguravaju navedene karakteristike društvene pravednosti. Društvena zajednica im svojim povjerenjem daje šansu da provode mehanizme društvene pravednosti kako nijedan član ne bi bio zaknut za socijalni minimum.

Miller u svojoj koncepciji pravednoga društva ne ide mnogo dalje od Rawlsa te iznosi svoj prijedlog uvjeta za pravedno društvo:

„Tri glavna uvjeta za društvenu pravdu – ideja pretpostavlja ograničeno društvo s određenim članstvom, institucionalnu strukturu čiji se utjecaj na životne šanse svakog pojedinca može razumjeti i agenciju sposobnu promijeniti tu strukturu na namjeran način.“⁹⁷

Osim naglaska na socijalne institucije, kao što to čini i Rawls u smislu mehanizma koji osigurava da navedene odredbe društvene pravednosti budu praktički primjenjive i očitovane u pojedinoj zajednici, Miller naglašava važnost nepristrane kontrole tih institucija kako bi se njihov rad što više nadgledao, a samim time i potencirao u korist zajednice. Kako navodi Žalec, Miller, uz prihvaćanje prvih dvaju Rawlsovih uvjeta, „treće zamjenjuje dvama drugim načelima – načelom socijalnoga minimuma koji svim građanima omogućuje dostojan život te načelom zaslužnosti koje kaže da razlike u zaradi moraju odgovarati relativnim doprinosima

⁹⁵ M. Powers, „Social Justice“, str. 2967.

⁹⁶ D. Johnston, *A Brief History of Justice*, str. 203.

⁹⁷ D. Miller, *Principles of Social Justice*, str. 264.

pojedinaca“.⁹⁸ Naglasak je kod obojice na zaštiti i garanciji jednakih životnih uvjeta nižim slojevima društva u vidu životnih šansi, prava na obrazovanje, poslovne prilike i sl. Politička zajednica treba biti uređena tako da politički akti i zakonsko-pravne uredbe, uz kontrolni nepristrani mehanizam, primjerice neovisnih agencija, osigura i najnižem sloju društva dostojan život. Tek tada bi se moglo govoriti o pravednoj zajednici.

Principi i uvjeti koje su iznijeli Rawls i Miller u svojim razmatranjima društvene pravednosti bit će okosnica prema kojoj će se moći orijentirati sadržaj *Travničke hronike* u kontekstu istraživanja fenomena društvene pravednosti u Travniku s početka 19. stoljeća. Navedena razmatranja društvene pravednosti bit će dio kriterija, uz kriterij izbora iz starogrčkih razmatranja, prema kojim će se moći utvrditi postoji li u *Travničkoj hronici* argumentacijski potencijal za bioetičko istraživanje fenomena društvene pravednosti.

Potpuno svjestan činjenice da je problematika zahvaćanja fenomena društvene pravednosti mnogo šira od prostora, vremena i potreba koje zahtjeva ovaj rad, cilj poglavlja bio je detektirati i iznijeti neke važne značajke društvene pravednosti u antičkome i modernome dobu. Bitno je bilo stvoriti i predstaviti smjernice prema kojima će se moći ravnati tijekom istraživanja primarno sadržajnih odrednica dokumentarno-povijesnoga romana *Travnička hronika* Ive Andrića. Naredna poglavlja iznijet će rezultate istraživanja potencijalnog progovaranja o narušavanju odredbi društvene pravednosti kojega možemo iskoristiti u argumentacijske svrhe pri bioetičkome istraživanju. Provjerit će jesu li za grad Travnik s početka 19. stoljeća karakteristične bitne značajke društvene pravednosti ili ne, poput načela reciprociteta ili pravedne distribucije dobara u antičkome smislu ili suvremenih uvjeta koji čine pravedno društvo, poput minimuma jednakih životnih šansi, temeljnih sloboda za svakoga građanina i dr. Također, ispitat će kako se fenomen društvene pravednosti manifestira u jednoj multikulturnoj zajednici, poput Travnika na početku 19. stoljeća. Imajući u vidu iznesena bitna obilježja društvene pravednosti, pitanje je može li se *Travničku hroniku* kao umjetničko djelo opravdano koristiti u svrhe stvaranja boljega, širega, kredibilnijega orijentacijskoga znanja kao rezultata bioetičkoga istraživanja fenomena društvene pravednosti.

⁹⁸ B. Žalec, *Čovjek, moral i umjetnost*, str. 141–142.

3. Argumentacijska vrijednost *Travničke hronike*

3.1. Analogija

Nakon analize temeljnih metodoloških značajki bioetike i bitnih karakteristika društvene pravednosti, preostaje za ispitati ako i koliku argumentacijsku vrijednost ima sadržaj *Travničke hronike* u istraživanju fenomena društvene pravednosti. Prije nego što krenem na sami sadržaj romana za koji vjerujem da nosi potencijal za obogaćivanje moralne refleksije pri bioetičkome istraživanju fenomena društvene pravednosti, navest ću neke primjere korištenja književnih djela u razvijanju filozofske argumentacije te neke uvide razmatranja znanosti o književnosti koji omogućuju kontekstualno promatranje navedenoga romana.

Izuzme li se važnost umjetničkih djela za bioetičko istraživanje, postoji tradicija korištenja umjetničkih djela u filozofiranju. Iznijet ću neke primjere, a zatim razmotriti nosi li *Travnička hronika* u sebi argumentacijski potencijal za probleme moralnih implikacija kao što to nose, primjerice, Biblija ili epovi kao najvažnija književna vrsta za zajednicu starije književnosti. Ispitat će se koliko je umjetničko djelo (književnost) vrijedno u važnim stvarima za društvenu zajednicu, primjerice u ostvarivanju dobrog i moralnoga života, koliko književno djelo nosi u sebi pokazatelja na moralno ispravno djelovanje u nekim životnim situacijama. Ovdje ću ukratko prikazati koliki je značaj za Platona i Aristotela imala starogrčka književnost u razvijanju filozofske argumentacije kao jedan od temelja cijele zapadne kulture. Homerovi epovi, *Ilijada* i *Odiseja*, Hesiodovi spjevovi, primjerice *Poslovi i dani*, ili grčke tragedije (Eshila, Sofokla, Euripida) izvor su argumentacijskoga potencijala za Platonovu i Aristotelovu filozofiju.

Važnost književnosti za Platona i Aristotela upućuje na važnost književnosti za stanovništvo polisa, odnosno opću recepciju književnih djela. Jedan od primjera koji to potvrđuje upravo je grčka tragedija koja je imala ulogu razvijanja moralne čestitosti u gledatelja te pročišćavanja⁹⁹ (katarze) duše i tijela gledatelja. Starogrčka tragedija, kao bitan element dokolice starogrčkoga

⁹⁹ Usp. Aristotel, *O pjesničkom umijeću*, prev. Zdeslav Dukat, August Cesarec, Zagreb 1983., str. 33.

običnog puka, imala je ulogu moralnoga odgajatelja gledatelja. Glumci u tragičnoj predstavnici igraju likove koji su moralno uzvišeniji i bolji od običnoga puka te svojim aktima uz tragičnu krivnju trebaju pobuditi moralno pročišćenje u gledateljima, odnosno učinak koji se treba postići je da gledatelji nakon predstave iziđu kao bolji ljudi.

Za Aristotela i Platona važnu ulogu u razvijanju imaju Homerovi epovi, Hesiodov spjev i grčki tragičari:

„Ne meni dosjetke puke... već ono što državi treba.“¹⁰⁰

„Onaj je najbolji čovjek što sam prosuditi znade. Vrijedan je još i onaj što riječ poslušava dobru. A tko ne misli ni sam niti u dušu prima ono što drugi zборе, taj je nevrjedan čovjek.“¹⁰¹

„Lađu okreni dalje od valova i dima onog.“¹⁰²

„Pretrpi li čovjek ono što počini, pravda je izvršena.“¹⁰³

„Kako bih bio razborit, kad mogao sam biti dokon, ubrojen u mnoštvu vojske, dijeleći istu kob?“¹⁰⁴

„Žirove nose na vrhu, a meda u svojoj sredini; ovce svilorune njima previjaju sve pod vunom. Kao slava kralja nezazornog, bogobojažljiv koji uzdiže pravdu te melja mu crne pšenice, ječma mu nosi, a drveće puno ploda, vječna legu se stada, a iz mora dobiva ribe.“¹⁰⁵

„Bog krivnju stvara smrtnicima samo kad u zlo vući kuću hoće posvema.“¹⁰⁶

Za Platona još vrijedi napomenuti da u svojim zaključcima o odgoju, primjerice u trećoj i četvrtoj knjizi *Države*, obrazlaže što trebaju čuvari polisa čitati i slušati kako bi bili revni i dobri u svojoj važnoj dužnosti u Polisu. To su prije svega Homerovi stihovi. Pokazuje kako književnost ima važnu ulogu u odgoju koji pak ima, za Platona, neizmjerljivo važnu ulogu u razvijanju svih triju dijelova čovjekove duše, a samim time i svih triju staleža. Također, ovo je

¹⁰⁰ Aristotel, *Politika*, 1277a, str. 74. Aristotel koristi Euripidov stih u skladu sa svojim zaključcima da svako djelovanje jest poradi nekog dobra, a da je najveće dobro od svih zajedništvo koje je nazvano država. – Usp. *Politika*, 1252a.

¹⁰¹ Aristotel citira Hesioda (spjev *Poslovi i dani*), u: *Nikomahova etika*, 1095a, str. 4. Kao i u *Politici*, sličan je početak i u *Nikomahovoj etici*, tj. da sve što se događa, umijeće, istraživanje ili činidba jest poradi nekoga dobra. – Usp. *Nikomahova etika*, 1094a, str 1.

¹⁰² Citira Homerovu *Odiseju (Odiseja, XII)*. U drugoj knjizi kada govori o umjerenosti kao neizmjerljivo važnoj kreposti koja nas odmiče od krajnosti, koristi Kalipsin savjet – „budi krepostan, budi umjeren, kao što Kalipso savjetuje u *Odiseji*“.

¹⁰³ Citira Hesiodov fragment 174, 1132b, str. 98. U petoj knjizi *Nikomahove etike*, gdje ujedno i najviše raspravlja o pravednosti, koristi Hesioda kako bi prezentirao jednu odredbu društvene pravednosti, koja se u suvremenoj literaturi naziva *The principle of desert*. „Načelo potreba kaže, u biti, da bi dobrobiti koje ljudi uživaju (ili šteta koju trpe) trebale biti jednake vrijednosti prema doprinosima koje daju (ili prema šteti koju nanose).“ – D. Johnston, *A Brief History of Justice*, str. 186.

¹⁰⁴ Citira Euripidov izgubljeni komad *Filoktet*, 1142a, str. 125. u kontekstu definiranja vrline razboritosti.

¹⁰⁵ Platon, *Država*, 363b, str. 101. Koristi Hesiodove i Homerove stihove u drugoj knjizi *Države* da bi pokazao prednosti života bogoštujeca čovjeka.

¹⁰⁶ Citira Eshilovu tragediju. – *Ibid.*, 380a, str. 121, u vezi s odnosom čovjeka i boga.

još jedan pokazatelj koliko je književnost imala važnu ulogu u zajednici te koliko su ljudi bili afektirani Homerovim ili Hesiodovim stihovima ili grčkim tragedijama koji su prepuni odredbi za dobar život.

Književnost je neodvojiv dio kulture i zajednice, a samim time i neodvojiv dio čovjekova života u cijelosti.

„Književnost nije samo razbibriga u dokolici niti prijenosnik društvenih utjecaja, ona je djelatnost samoodržanja čovjekova, i to jedna od najvažnijih. Zato i nema ljudske zajednice, ma kako primitivna i siromašna bila, koja nema svoje književnosti i ne živi s njome.“¹⁰⁷

Primjeri korištenja književnih djela u razvijanju filozofske argumentacije u povijesti filozofije nebrojeni su, što i jest dodatan znak opravdavanja našega postupka korištenja *Travničke hronike* u analiziranju bitnih karakteristika društvene pravednosti u nekoj zajednici.

3.2. Književna vrsta

Postojanje ili ne postojanje veze između književnosti i povijesno-društvenoga konteksta, odnosno stupanj povezanosti, možda je i temeljno pitanje znanosti o književnosti, teorije književnosti, filozofije književnosti i povijesti književnosti. Postoje mnogi pravci u povijesti književnosti koji negiraju bilo kakvu vezu između književnosti i društva, odnosno stvarnosti, realnih historijskih procesa, povijesno-političkih okolnosti, kako bi se zaštitila ili naglasila autonomija umjetničkoga djela. Neki od tih pravaca su, primjerice ruski formalizam¹⁰⁸ ili strukturalizam¹⁰⁹ u teoriji književnosti, fenomenologija književnosti¹¹⁰ u filozofiji književnosti ili sami književni pravci, kao što je larpurlartizam¹¹¹. S druge strane, pravci koji naglašavaju vezu književnosti i društva bili bi većinom marksistički.¹¹² Tu još možemo ubrojiti, primjerice novi historizam¹¹³ u teoriji književnosti čiji autori nanovo, u novome suvremenome

¹⁰⁷ Radoslav Katičić, „Književnost i jezik“, str. 107–133, ovdje str. 130.

¹⁰⁸ Primjerice, Roman Jakobson, Boris Tomaševski, Viktor Šklovski, Jurij Tinjanov i dr.

¹⁰⁹ Primjerice, Roland Barthes.

¹¹⁰ Primjerice, Wolfgang Iser i Roman Ingarden.

¹¹¹ Primjerice Théophile Gautier.

¹¹² Izbor iz suvremenih marksističkih shvaćanja umjetnosti vidi u: Vjekoslav Mikecin (ur.), *Marksizam i umjetnost*, Komunist, Beograd 1972.

¹¹³ Izbor iz tekstova novog historizma vidi u: David Šporer (ur.), *Novi historizam: poetika kulture i ideologija drame*, AGM, Zagreb 2005.

duhu iščitavaju novovjekovne engleske drame te traže u njima kontekstualnu vezu s onodobnom stvarnošću.

„Jedni naglašuju da je književna djelatnost slobodno oblikovanje, a drugi je prikazuju kao način društvenoga angažmana – ne može biti ili samo jedno ili samo drugo jer bi u prvome slučaju bila samo igra, a u drugome slučaju običan instrument.“¹¹⁴

Primjeri radikalnih pozicija s jedne strane postavke ruskoga formalizma koji negira bilo kakvu vezu književnoga djela i bilo kojih aspekata okoline. S druge strane, primjeri teorije socrealizma i vulgarnoga iskrivljavanja marksističke pozicije te koncepcije biografizma svode umjetnost na sredstvo u političkoj borbi, ostvarivanje socijalističkoga društva, odgoju radničke mladeži, njegovanju komunističkoga duha. U potonjim teorijskim sustavima umjetnici se svode na puke prijenosne aparate ideološko-političkih pamfleta. Ugrubo rečeno, u primjeru vulgarnoga marksizma, granica između zadanih poetika za pisanje književnosti (prije svega socrealistički roman) te novinskih kronika ili političkih pamfleta potpuno je zamagljena. U prvome slučaju dolazimo do opasnosti da književnost promatramo u transcendentnim prostorijama bjelokosne kule, a sve u svrhu zaštite njene autonomije i originalnosti. Potpuno naginjanje ijednoj poziciji nije ispravno. Književnost svakako, kao i sve ostale umjetnosti, jest društvena činjenica, uopće bitni dio čovjeka kao čovjeka pa samim time i zajednice u kojoj jest. To ne znači da se tako negira autonomija umjetničkoga djela, a ne znači i da se književnost kao društveno-povijesnu činjenicu apsolutizira do tretiranja književnosti kao pamfletističkoga političkog instrumenta.

Opseg rada ne dopušta dublje i sustavnije istraživanje problematike i otvorenih pitanja odnosa književnosti i društva. Kao što je ranije najavljeno, ovdje upućujem na neka moguća uporišta da je koristimo kontekstualno. Vezano s ovim pitanjem „stručnjak ne može ništa neoborivo dokazati, svoje zaključke može učiniti samo maksimalno uvjerljivima“.¹¹⁵ Osim sadržaja koji čini umjetničku transpoziciju *Travničke hronike*, te kojim ćemo se baviti u posljednjem dijelu rada, najuvjerljiviji *dokaz* bila bi književna vrsta Andrićeva romana.

„Književna vrsta i njezina društvena uvjetovanost i društvena funkcija – prvi su i najbitniji zadaci znanosti o književnosti, ona treba da ih definira s pomoću specifičnih znanstvenih pojmova.“¹¹⁶

Književna vrsta *Travničke hronike* Ive Andrića jest dokumentarno-povijesni roman, a to je izraziti argument za povezivanje književnoga djela s povijesno-političkim prilikama. Tematika povijesno-političkih zbivanja u Travniku na početku 19. stoljeća (1807. – 1814.) čini povijesni

¹¹⁴ R. Katičić, „Književnost i jezik“, str. 129.

¹¹⁵ Zdenko Škreb, „Znanost o književnosti“, 17–35, str. 22.

¹¹⁶ Ibid., str. 20.

aspekt ove književne vrste. Dokumentarni dio činili bi svi dijelovi romana koje imaju uporište u povijesnoj zbilji, primjerice stvarnost likova, prikaz pojedinih scena koje rekonstruiraju događaje koji su povijesne činjenice i dr. Za taj aspekt romana Ivo Andrić morao je istražiti širok spektar povijesnih dokumenata kako bi poštivao kredibilitet povijesnih događaja koje iznosi književnim jezikom. Dakle, poštivanje povijesne istine u *Travničkoj hronici* iznimno je bitan segment.

„Kao pravi historičar, Andrić se obratio neposredno izvorima za historiju ovog perioda, dokumentima sačuvanim u arhivima, svjestan da će mu neposredan dodir sa svjedočanstvima iz prve ruke pružiti više o epohi koja ga je interesirala, da će dobiti življu sliku o ljudima ovoga doba i njihovome načinu mišljenja, osjećanja, djelovanja i života.“¹¹⁷

Istražujući po arhivima ministarstva vanjskih poslova u Parizu, što je bilo njegovo glavno istraživačko mjesto za književnu rekonstrukciju autentičnih povijesnih događaja u romanu, u Beču i pretražujući u zbirci jugoslavenskog povjesničara Mihajla Gavrilovića, Andrić je u romanu osigurao dokumentarnost povijesne zbilje. Osigurao je da su svakodnevni život, stanovnici, životne navike, vlast, pejzaž, prirodno okruženje, onodobnog Travnika vjerodostojno prikazani u romanu. Potrudio se da roman u svojoj dokumentarnoj istini zaista poštuje povijesnu zbilju, da je prikazani Travnik zaista autentičan kako bi se čitateljima približio onodobni cjelokupni život na geopolitičkom križištu Istoka i Zapada. U jednom pismu Vlasti Gruner-Pilat iz 1959. godine Ivo Andrić napominje da je ovaj roman plod njegovog opširnog i dugogodišnjeg istraživanja o razdoblju koje ga je interesiralo.¹¹⁸

Zaista je impresivna količina scena i likova u romanu koje imaju svoje povijesno uporište. Važnost poštivanja povijesno-političkih događanja, kronologije, aktera, pokazuje Midhat Šamić u svojoj velikoj i iscrpnoj studiji o umjetničkoj transpoziciji i historijskim izvorima *Travničke hronike* u kojoj on taksativno navodi sve scene i likove u romanu koji su autentični te ih iznosi paralelno s izvornim tekstovima. Napominje Šamić da je Ivo Andrić „s perom u ruci svjesno pregledao od početka do kraja, tri sveska Davidove konzulske i trgovačke prepiske“. ¹¹⁹ Veliki istraživački rad književnika koji brine za povijesnu istinu u svojem romanu očituje se na svim razinama. Nosioci radnje u romanu, francuski konzul Davil, austrijski konzuli von Miterer i von Paulić te njihovi pomoćnici i tumači, turski veziri Mehmed-paša i Ibrahim-paša autentične su povijesne ličnosti koje su sudjelovali u provođenju politike velikih carstava s

¹¹⁷ M. Šamić, *Historijski izvori Travničke hronike i njihova umjetnička transpozicija*, str. 17.

¹¹⁸ Tekst pisma prenosi Midhat Šamić u navedenoj studiji. – Usp. *ibid.*, str. 198.

¹¹⁹ *Ibid.*, str. 196.

početka 19. stoljeća u Travniku. Rekonstrukcija scena, primjerice, smrti Davilova novorođenčeta, okrutne smrti sultana Selima III., proslave Napoleonova rođendana, okrutna kazna vješanjem dvojici Srba i dr. povijesno su utemeljene činjenice. Šamić prenosi izvještaj o okrutnoj smrti vješanjem jednog od svjedoka, (Defose) tom strašnom događaju turskih krvnika nad srpskim izbjeglicama.

„Obična su kazna vješala, kako za Turke tako i za raj. Evo kako vješaju u ovoj kanibalskoj zemlji.“¹²⁰

Slijedi detaljni kroničarski opis mučenja kojega Andrić iskazuje vlastitim književnim jezikom i time umjetnički transponira taj sadržaj.

„Može se jasno vidjeti da je pisac *Travničke hronike* iskoristio mnoštvo autentičnih činjenica i podataka da uskrсне epohu koja predstavlja predmet njegovoga romana.“¹²¹

Uz primjer Ive Andrića, ilustrativno bih naveo dodatni primjer kada je književna vrsta dokumentarno-povijesnoga romana omogućila tijesnu vezu književnoga djela i povijesno-političkih prilika vremena o kojemu progovara. Primjer se može pronaći u modernoj hrvatskoj književnosti u romanu *Schonnenschein* Daše Drndić. *Schonnenschein* je roman koji progovara o užasnim nacističkim zločinima Drugog svjetskog rata što iznimno potencira dokumentarnu razinu. Primjeri su autoričino iznošenje slika nacističkih mučitelja (poput Kurta Franza) ili popis imena žrtava iz pojedinog logora na stotinjak stranica. Gledajući formalne kriterije, ovaj se roman može iskoristiti u bioetičkom istraživanju zlog postupanja prema živim bićima.

Iako se ovdje radi o književnoj vrsti koja formalno potencira vezu književnoga djela s kontekstom, uvijek prilikom istraživanja ili analize treba biti svjestan da se radi o umjetničkome djelu, dakle u načelu fikcionalnom sadržaju,¹²² u slučaju *Travničke hronike* rečeno – povijesno autentičnome sadržaju, premda velemajstorski umjetnički napisanome, poštujući kronologiju i povijesnu istinu. Važnost poštivanja povijesnih istina i autentičnih ličnosti u *Travničkoj hronici* ne smije udaljiti od činjenice da se uvijek radi o umjetničkome djelu, a ne o povijesnome udžbeniku; dakle, tu odrednica ne smije se shvaćati bezuvjetno. Bitno je upozoriti na to da književna vrsta dokumentarno-povijesnoga romana u službi argumentacije za povezivanje *Travničke hronike* s povijesno-političkim prilikama iz perspektive znanosti o književnosti.

¹²⁰ Usp. *ibid.*, str. 128.

¹²¹ *Ibid.* str. 198.

¹²² Usp. Jonathan Culler, *Književna teorija: vrlo kratak uvod*, prev. Filip Hameršak, AGM, Zagreb 2001., str. 40.

Važno je bilo pokazati da nam uz bitne metodološke odrednice bioetike pluriperspektivizma i interdisciplinarnosti, koje nam omogućuju u ispitivanju nekih problema korištenje umjetničkih djela kao argumentacijski potencijalno vrijednih, karakteristike znanosti o književnosti (u ovome slučaju književna vrsta te uvidi istraživanja povjesničara književnosti) omogućuju vezu književnosti i konteksta koja ne mora biti samorazumljiva.

U završnoj cjelini diplomskog rada slijedi razmatranje sadržaja *Travničke hronike* s ciljem utvrđivanja argumentacijske vrijednosti umjetničkog djela u proceduri bioetičke analize, odnosno preostaje vidjeti mogu li se događaji iz Travnika opisani u romanu opravdano prenositi u znanstvena istraživanja. Nakon analize argumentacijskoga potencijala sadržaja „jednog od najviših ostvarenja književnosti uopće“¹²³, slijedi rasprava o važnosti i mjestu umjetnosti u bioetičkom istraživanju na temelju primjera *Travničke hronike* i fenomena društvene pravednosti.

¹²³ Antun Barac, *Jugoslavenska književnost*, Matica hrvatska, Zagreb 1954., str. 310.

4. Argumentacijska vrijednost umjetnosti u bioetičkom istraživanju

4.1. *Travnička hronika* i društvena pravednost

Nakon što smo pronašli metodološka uporišta za posezanje za umjetničkim djelom pri nekom bioetičkome istraživanju temeljnim metodološkim odredbama bioetike – pluriperspektivizmom i interdisciplinarnošću te odredbama znanosti o književnosti i povijesti književnosti ispitat ćemo sadržajne odrednice romana u kontekstu bioetičkoga zahvaćanja fenomena društvene pravednosti i njegovu argumentacijsku kredibilnost.

„Epoha uzburkane i bolne prošlosti“¹²⁴ objektivna je karakteristika vremena radnje romana koja datira između 1807. i 1814. godine u Travniku. Tadašnji Travnik bio je geopolitičko sjecište Istoka i Zapada u kojemu su svoj politički utjecaj (što je rezultat povijesno-političkih razvoja) imala tri najveća Carstva Europe s početka 19. stoljeća – Osmansko carstvo, Francusko carstvo i Habsburška monarhija. Svako od tih carstava imalo je u značajnome prometnome-trgovinskom čvorištu, Travniku, svoje namjesnike, tj. predstavnike izvršne careve vlasti – vezire i konzule. Povijesno-političke prilike između 1807. i 1814. godine na europskoj i svjetskoj sceni održavale su se i u Travniku te u skladu s time utjecale na domicilno stanovništvo.

„U Bosni je postajalo tješnje i mračnije, sukobi sve češći, život sve teži i sa sve manje reda i izvjesnosti.“¹²⁵

Travnik je mjesto u kojemu su se preko konzula i vezira itekako osjetila i očitovala politička previranja velikih moćnika.

Slijedeći sadržajne uvide iz *Travničke hronike*, ostaje za vidjeti jesu li oni plodno tlo za održavanje mehanizama koji garantiraju društvenu pravednost u zajednici. Rasprava o suvremenim aspektima fenomena društvene pravednosti u diplomskome radu može se usporediti s idućim pripovjedačevim iskazom o Davilovu nezadovoljstvu u Travniku:

„Žalio se na zloću i mržnju domaćih Turaka, na sporost i nesigurnost državnih vlasti, na male plaće i nedovoljne kredite, na kuću koja prokišnjava, na klimu od koje mu djeca poboljevaju, na intrige austrijskih agenata, na

¹²⁴ Miodrag Ibrovac, „Predgovor“, u: Midhat Šamić, *Historijski izvori Travničke hronike i njihova umjetnička transpozicija*, Veselin Masleša, Sarajevo 1962., str. 7–11, ovdje str. 9.

¹²⁵ Ibid., str. 13.

nerazumijevanje koje nailazi kod starješina u Carigradu i Splitu. Ukratko, sve je bilo teško, nesavršeno naopako, sve je davalo povoda za žalbe i vajkanja.¹²⁶

U gradu u kojemu predstavnik najmoćnijega čovjeka tadašnje Europe, Napoleona, konzul Davil, napominje kako nije zadovoljan osnovnim uvjetima za život, možemo dobiti kredibilne naznake o tome kakvi su uvjeti za život običnoga puka. Uz to, Davil napominje da su važni mehanizmi osiguranja i provedbe odredbi pravednosti u društvu (Rawls, Miller), socijalne institucije, spore i nesigurne. Ovdje je važno napomenuti da su Davilovi iskazi u romanu povijesno i autentično utemeljeni te umjetnički preoblikovani. Mjesto „burnih vremena, velikih promjena i socijalnih poremećaja“¹²⁷ te „orijentalnoga otrova“¹²⁸ nije garancija minimalnih životnih uvjeta (krov koji prokišnjava) za francuskoga konzula. Politički moćna osoba, francuski konzul Davil, nije zadovoljan uvjetima života u Travniku što sugerira kako tek živi običan travnički puk. Slijedi jedan takav opis:

„Sa sirotinjom je obrnuto; nju ovakvi dani tjeraju iz kuće, jer ona ne sprema zimmice, pa i onaj koji ljetos nije ni na koga glave okretao sada mora izići i zaraditi, pozajmiti ili isprositi, da zaradi i da donese kući. Sirotinja, pognute glave, naježene kože i stegnutih mišića, sabira hranu i ogrjev, pokriva ležaj i glavu starom vrećom, uvrnutom kao kapuljačom, zabrađuje se i potpasuje, umotava u krpe do bezobličja, obuva se kožom, krpom i drvetom, provlači se ispod streha i nadnesenih doksata, zaobilazi oprezno lokve, preskače sitne potočiće, s kamena na kamen i otreša nogama kao mačka, huče u ruke ili ih grije uz svoja rođena stegna, cvokoće ili pjevuši, radi i služi ili bogoradi, i, u pomisli na hranu i ogrjev koje će tim zalaskom nabaviti, nalazi snage da sve podnese.“¹²⁹

Iz navedenoga opisa svakodnevice sirotinje, što je većinsko stanovništvo u društvenoj hijerarhiji tadašnjeg Travnika i te „nesrećne i prljave zemlje“¹³⁰ vrlo je jasno da uvjeti u kojima građani moraju pozajmiti ili prositi da donesu doma nije u skladu s načelom pravedne distribucije dobara u nekoj zajednici (Aristotel), raspodjeli dobara u kojima imaju ispod svake razine ljudskosti. Također, u opisu je vidljivo stanje u društvenoj zajednici koje je daleko od Rawlsovih principa i Millerovih uvjeta za pravedno društvo. Ne postoji ispunjenje osnovnih životnih šansi za ostvarenje prihvatljivoga/održivoga financijskoga stanja, posjeda, posla, obrazovanja, medicinske skrbi, brige za djecu i dr. Nadalje, razlike, koje se osjete u socio-ekonomskoj te statusnoj moći u društvu mogu postojati dok se god najniži i najugroženiji sloj društva približava srednjem standardu i ne utječu presudno na njih, ovdje su itekako izražene

¹²⁶ I. Andrić, *Travnička hronika*, str. 59.

¹²⁷ Ibid., str. 61.

¹²⁸ Ibid., str. 68.

¹²⁹ Ibid., str. 126.

¹³⁰ Ibid., str. 114.

te utječu na nepovoljan i beznadan položaj seljaka, tj. većinskoga stanovništva Travnika, a to je kako „Travničani preturaju ovo teško vrijeme na koje su navikli od rođenja“.¹³¹

Nezadovoljstvo svih slojeva društva u Travniku itekako je izraženo. Vrijedni su opisi francuske službe u Travniku koja proklinje svaki dan političke dužnosti koja bi trebala uključivati brigu za domaće stanovništvo na svim razinama, pa tako se i truditi institucionalno, politički osiguravati odredbe društvene pravednosti. Slijedeći Aristotelov postulat činjenja svega poradi dobra i dostizanja blaženoga života trebaju težiti svi dionici zajednice, i oni koji prema naravi vladaju i oni kojim se prema naravi vlada.¹³² Uzme li se navedenu karakteristiku u obzir kao važnu odredbu društvene pravednosti vrijedi vidjeti kako su se vladajući, tj. predstavnici višega sloja u političkoj hijerarhiji, odnosili prema gradu u kojemu predstavljaju carske vlasti svojih carstava. Jasnije će se vidjeti teži li se zajedničkim snagama pravednome društvu i životu prema kreposti koje vodi dobru ili ne. Poglavito ću iznijeti stavove francuskoga i austrijskoga konzula kao „jedinih predstavnika prosvjećenoga svijeta u ovoj divljini“.¹³³

„Nikad se ne zna što ovaj pakosni, sirovi i dokoni svijet može da izmisli i uradi.“¹³⁴

„Davi! koji je, u svome ogorčenju, sve što je tursko i bosansko primao s odvratnošću i nepovjerenjem.“¹³⁵

„Ovaj narod, mimo sve ostale narode svijeta, ima neku nerazumljivu, perverznu mržnju prema putevima, koji u stvari znače napredak i blagostanje, i u ovoj zlosretnoj zemlji putevi se ne drže i ne traju, kao da se sami ruše.“¹³⁶

„Ne može se voditi računa o zaostalim narodima kao što su Turci i Bosanci.“¹³⁷

„To je najbolje što se u ovoj đavolskoj zemlji može naći.“¹³⁸

„Krdom divljih bivola čovjek bi lakše upravljao nego ovim bosanskim begovima i ajanima.“¹³⁹

„Vjerujte mi kad vam kažem, ovi Bosanci niti imaju osjećanja časti u srcu ni pameti u glavi. Oni se natječu u međusobnim svađama i podvalama i to je jedino što znaju i umiju.“¹⁴⁰

„U nezdravim prilikama i ovakvim sredinama, gdje vladaju slijepi slučaj, samovolja i niski nagoni.“¹⁴¹

¹³¹ Ibid., str. 126.

¹³² Usp. Aristotel, *Nikomahova etika*, 1259b, str. 23.

¹³³ I. Andrić, *Travnička hronika*, str. 292.

¹³⁴ Ibid., str. 76.

¹³⁵ Ibid., str. 77.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid., str. 79.

¹³⁸ Ibid., str. 88.

¹³⁹ Ibid., str. 215.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Ibid., str. 223.

Navedeni opisi domicilnoga stanovništva i njihova života kojima trebaju upravljati, uz turskoga vezira, francuski i austrijski konzul, predvodeći su primjeri o nemogućnosti ikakve uspostave bitnih odredbi društvene pravednosti. Međusobna suradnja vladara i podanika treba biti izražena u smjeru uzajamne brige za dostojan život svih građana. Kao političke osobe koje upravljaju svim važne institucije u Travniku ne mogu dostojno brinuti o minimalnim kriterijima društvene pravednosti kada svoje podanike doživljavaju gore nego *krdo divljih bivola*. Jedan od najvažnijih uvjeta ispod kojih čovjek ne smije pasti u kontekstu pravednoga društva jest da ga se ne tretira kao dio ljudskoga roda (Žalec). Iz iznesenih opisa jasno je da vlast nije briga za status ljudskosti običnoga travničkoga puka i kako se odnosi prema njemu. Nije ih briga hoće li tretirati domaće stanovništvo vrijedne ljudskoga dostojanstva. Društveno uređenje u kojoj vladaju slijepi slučaj, niski nagoni i samovolja daleko je od mogućnosti koje može garantirati socijalnim institucijama (Rawls), i posljedično i agencijama koje ih kontroliraju (Miller), očuvanje i provedbu društvene pravednosti u Travniku. Za ovaj grad-slučaj namjesnici austrijske i francuske vlasti slažu se da je „život u Bosni neobično težak i narod svih vjera bijedan te zaostao u svakome pogledu“.¹⁴² Načela uzajamnoga rada na dobrome životu zajednice i očuvanju kreposnih karakteristika u zajednici, na čelu s pravednošću, potpuno su narušena. Kod svih predstavnika vlasti nedostaje interes za napretkom u političkom, socio-ekonomskom i društvenom smislu u Travniku. Štoviše, namjesnicima je u interesu što prije otići iz ove *orijentalne rupe*.

Uza sve navedene kočnice normalnome održavanju odrednica društvene pravednosti u Travniku na početku 19. stoljeća bitno je još spomenuti problem koji se može pokazati temeljnom preprekom za društvenu pravednost u začetku, a to je – multikulturalnost na jednome području.

„Koncept socijalne pravde pretpostavlja relativno homogenu političku zajednicu čija režijska agencija, država, ima kapacitet da oblikuje svoje glavne društvene institucije.“¹⁴³

Multikulturalnost je potencijalna objektivna prepreka, koja može i ne mora, narušiti normalno funkcioniranje državnoga ustroja u cijelosti, a samim time i narušavanje karakteristika društvene pravednosti, primjerice pravedne distribucije dobara ili minimalnih životnih šansi. Kada je povećan broj kultura različitih ljudi na jednom prostoru, tim važne socijalne institucije imaju još veću obavezu garantirati mehanizme društvene pravednosti jer je upravo ta širina

¹⁴² Ibid., str. 269.

¹⁴³ D. Miller, *Principle of Social Justice*, str. 246.

potencijalan problem potenciranja nejednakosti u različitim aspektima života (edukacije, socio-ekonomskog statusa, temeljnih sloboda i dr.).

„Kulturne razlike među skupinama neizbježno se pretvaraju u zastrašujuća shvaćanja socijalne pravde, tako da nema stvarnih izgleda za otkrivanje zajedničke moralne svijesti ili preklapanja konsenzusa.“¹⁴⁴

Homogenost neke zajednice može se dovesti u pitanje povećanjem broja različitih kultura na jednome prostoru, a posljedično se mogu narušiti odrednice u socijalno-političkome smislu koje garantiraju barem načelnu jednakost, može se narušiti jednak tretman za sve ljude u nekoj zajednici, tj. da se, primjerice, došljak lošije tretira od domaćina na više životnih razina. No, bitno je naglasiti da u dobro uređenome društvu multikulturalnost ne negira garanciju društvene pravednosti i ostalih političkih dimenzija dobrog društvenoga života u nekoj zajednici. Ako izvršna, zakonodavna i sudska vlast uz produktivne i efektivne mehanizme socijalnih institucija brinu o svim građanima, neovisno o njihovu porijeklu, vjeri, spolu, na načelno jednak način onda ne treba biti straha od nepravednoga društva.

„Ono što je potrebno za ostvarivanje socijalne pravde nije uklanjanje kulturnih razlika, već otvaranje nacionalnih identiteta tako da oni postanu dostupni članovima mnogih (idealno svih) kulturnih skupina unutar demokratskih država.“¹⁴⁵

Primjeri iz *Travničke hronike* koji progovaraju o izuzetno narušenim odnosima upravo zbog skupa različitih identiteta u jednom gradu, a o čemu se nitko s viših političkih pozicija uopće ne brine idući su:

„Četiri vjere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Svi živite pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima središte svoga duhovnoga života u Rimu, Moskvi, Carigradu, Meki, Jerusalimu, ili sam bog zna gdje, samo ne ondje gdje se rađa i umire.“¹⁴⁶

„Narod u Bosni podijeljen je na tri ili čak četiri vjere, podijeljene i zakrvljene među sobom, a svi zajedno odvojeni neprelaznim zidom od Evrope, tj. od svijeta i života.“¹⁴⁷

Ako uzmemo u obzir sadržaj romana kao vjerodostojan prikaz povijesno-političkih događanja u tadašnjem Travniku, uočljivo je da multikulturalnost zaista problem koji samo generira i trajno stvara narušavanje dobrog i zdravoga života u društvu i zajednici. Multikulturalnost i velike podjele na svim razinama među stanovnicima Travnika neizbježno vode u događaje „koji

¹⁴⁴ Ibid., str. 261.

¹⁴⁵ Ibid., str. 263.

¹⁴⁶ I. Andrić, *Travnička hronika*, str. 270.

¹⁴⁷ Ibid., str. 334.

su se razvijali sami za sebe, po jednoj logici krvi i izvitoperenih nagona“.¹⁴⁸ Vidljiva je mržnja i netrpeljivost među različitim narodima u Travniku¹⁴⁹ za koju vlast ne brine – ni s turske, ni s austrijske ili francuske strane. U takvim okolnostima gotovo je nemoguće održavati mehanizme pravednoga društva od čega najmanje koristi i kvaliteta dobrog života imaju obični građani, a najviše koristi imaju upravo predstavnici vlasti čime se Trazimahov zaključak da „vladar vlada nad budalama i pravednicima, a podložnici koriste njemu kao jačemu i služeći njemu usrećuju njega, a nipošto sebe“¹⁵⁰ potpuno ispravnim. Na primjeru Travnika, građanima, iako u mnogome različitima, nije „posao spas zajedništva koje je državni poredak“,¹⁵¹ no za to su oni sami nisu krivi jer nadležni za to ne brinu, nego baš suprotno, oni brinu za vlastiti politički prosperitet kako bi porasli u carevim očima te kako bi se što ranije vratili u matične zemlje.

Na temelju primjera sadržaja iz Andrićeve *Travničke hronike* uočljivo je da su odnosi među običnim pukom, predstavnicima vlasti, te predstavnicima vlasti i običnim pukom u Travniku s početka 19. stoljeća potpuno narušeni u svim aspektima društvene uređenosti. U gradu u kojemu vlast ne doživljava stanovništvo kao ljude teško je očekivati prisutnost bitnih obilježja društvene pravednosti, od pravedne socijalne distribucije dobara među stanovništvom do odnosa vlasti i naroda putem institucija. Posebno očituje u problemima koje je proizveo raznolikost identiteta u jednome gradu. U gradu-slučaju, Travniku, nitko ne brine, a posebno oni u čijim je rukama najveća politička moć za tu brigu, o normalnim i dobrim društvenim odnosima te, stoga, to stanovnike Travnika čini „potpuno izbezumljenom varoši“.

4.2. Bioetika i umjetnost

U prethodnome poglavlju istaknuo sam sadržajne karakteristike *Travničke hronike* Ive Andrića koje progovaraju o narušenim značajkama društvene pravednosti u Travniku s početka 19. stoljeća. U završnom dijelu diplomskoga rada slijedi rasprava što znači umjetnost za bioetičko istraživanje na primjeru fenomena društvene pravednosti i *Travničke hronike*. Dakle,

¹⁴⁸ Ibid., str. 314.

¹⁴⁹ O mržnji i netrpeljivosti jednih naroda prema drugima u Travniku jasno i detaljno govori epizoda o mučenju turskih silnika dvojice srpskih izbjeglica. Epizoda koja je povijesno autentična. – Usp. I. Andrić, *Travnička hronika*, str. 305–312.

¹⁵⁰ Platon, *Država*, 343c, str. 79.

¹⁵¹ Usp. Aristotel, *Politika*, 1276b, str. 73.

preostaje, vidjeti što umjetnost kao van-znanstvena perspektiva (jezgra znanja) može značiti za bioetički postupak.

„U svakom slučaju, vrijedi da poezija i svaka druga umjetnost (ali ne kao ne-racionalni pristupi, nego kao drugačiji vid refleksije) ne bi smjele biti isključene iz mišljenja koje teži integrativnosti, jer su u stanju da otkriju nove dimenzije problema koji, u konačnici, ne mogu biti osvijetljeni samo znanstvenim aparatom.“¹⁵²

Kako Jurić napominje, bitno je upozoriti na važnost umjetničkih perspektiva u otkrivanju novih dimenzija znanja prilikom biotičkoga istraživanja; znanja koje ne mogu ponuditi isključivo znanstveni uvidi. Potencijalna argumentacijska vrijednost umjetničkih jezgri znanja u bioetičkom ispitivanju pojedinih fenomena važna je jer je dio cjeline ljudskoga znanja i života u općem smislu veze čovjeka i umjetnosti. Reprezentativno pitanje u diplomskom radu je što bi mogla točno predstavljati, koliko i kako pridonijeti *Travnička hronika* u ispitivanju fenomena društvene pravednosti. Zanemarujući potencijalne pridonose umjetnosti za bioetiku izostavio bi se cijeli jedan spektar esencijalnog dijela ljudskog života kao takvog.

„Iznimnost i inovativnost bioetike, njen istinski *proprium*, sastoji se u činjenici da ona prema svom metodološkom obrascu u raspravu i rješavanje problema ravnopravno uključuje i one ne-znanstvene i izvan-etičke perspektive.“¹⁵³

Važne metodološke značajke bioetike, pluriperspektivizam i interdisciplinarnost, omogućuju posezanje za potencijalno argumentacijski vrijednim uvidima koje pruža umjetnost. Bitno je vidjeti gdje i kako se moguće posezanje za umjetničkim djelom u bioetičkome istraživanju može očitovati, tj. gdje vidimo prostor za dimenzije znanja koje nam može pružiti umjetnost.

Čović strukturu bioetičkoga postupka¹⁵⁴ razlaže na: definiranje problema, raščlanjivanje problema na aspekte, raspravljanje problema po aspektima te traženje, odnosno nuđenje rješenja.¹⁵⁵ Prema istoj načelnoj osnovi, Matulić razlaže postupak bioetičkoga istraživanja nekog problema na četiri operacije: utvrđivanje uporabe pojmova, istančano upoznavanje empirijskih datosti koje ocrtavaju izvanjske dimenzije moralnoga fenomena, prepoznavanje vrijednosti koje su u igri te naposljetku, vrednovanje posljedica koje različita djelovanja uzrokuju.¹⁵⁶ Navedene reprezentativne raščlambe bioetičkoga istraživanja proširuje Perušić dodatnim (među)koracima u postupku. Njegov prijedlog istraživačke metode sastoji se od: obrazloženja problema, obrazloženja svrhe istraživanja, obrazloženja pristupa, aspektalnoga

¹⁵² H. Jurić, „Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera“, str. 84.

¹⁵³ Ibid., str. 84–85.

¹⁵⁴ O potencijalnoj sličnosti predložene Čovićeve metode s Descartersom piše Perušić. Usp. L. Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike“, str. 390.

¹⁵⁵ Usp. A. Čović, *Etika i bioetika*, str. 21.

¹⁵⁶ Usp. Tonći Matulić, *Bioetika*, Glas koncila, Zagreb 2001., str. 194–195.

rašćlanjivanja, aspektualnoga razrješavanja,¹⁵⁷ orijentacijskih rezultata te zaključka.¹⁵⁸ Perušićeva raščlamba strukture bioetičkoga postupka otkriva nam precizno vrijeme i mjesto za potencijalni argumentacijski doprinos u istraživanju za mogućnost korištenja dimenzija znanja iz umjetnosti.

„U fazi aspektualnog razrješavanja povezujemo obrazloženje metode (3. korak) s aspektualnim raščlanjivanjem (4. korak) primjenom jezgri znanja (principa metoda i perspektiva.) Faza aspektualnog rješavanja jest faza u kojoj do izražaja dolaze nad-disciplinarne prakse – ovisno o temi i sudionicima istraživanjima – te pluriperspektivnost.“¹⁵⁹

Nakon što sam u primjeru u bioetičkome istraživanju fenomena društvene (ne)pravednosti napravio temeljne korake, obrazloženje problema, svrhe istraživanja i pristupa, slijedila je konzultacija uvida različitih disciplina i van-znanstvenih perspektiva te ih integrirati. U ovome diplomskome radu uporišta za navedenu fazu bioetičkoga postupka oprimjerena su na fenomenu društvene pravednosti s korisnim uvidima znanosti o književnosti (interdisciplinarnost) i umjetnosti (pluriperspektizam), odnosno dokumentarno-povijesnoga romana *Travnička hronika* Ive Andrića, u smislu potencijalne argumentacijske vrijednosti. Svrhu korištenja van-znanstvene jezgre znanja, u okviru pluriperspektivizma, u bioetičkome istraživanju označuje se kao težnju za produktivnom rekonstrukcijom cjeline znanja i dodatnome smislu samoga istraživanja.¹⁶⁰ Cjelina znanja podrazumijeva opravdano korištenje van-znanstvenih perspektiva (jezgri znanja) u istraživanju zato što ljudsko znanje u cjelini nije isključivo i jedino znanstveno s apsolutnim spoznajnim primatom i autoritetom o pojavama u svijetu. Umjetnička jezgra znanja antropološka je činjenica za stvaranje znanja i spoznaje o svijetu od špiljskih crteža pa sve do danas te je ju je stoga potpuno legitimno koristiti u argumentacijske svrhe pri bioetičkome istraživanju. Potencijalni korisni argumentacijski doprinosi umjetnosti u ispitivanju fenomena vrijedni su jer je umjetnost neizostavan dio čovjekove zbiljnosti već tisućljećima, odnosno potpuno je opravdano pitati se o uvidima *Travničke hronike* u bioetičkome ispitivanju društvene pravednosti.

Težnja bioetičkoga istraživanja nekog fenomena koji zahtjeva moralnu refleksiju je u cjelini znanja o tome problemu, primjerice, o problemu nepravednoga društva. No, treba biti oprezan i pri istraživanju izbjeci temeljni promašaj, odnosno da je imperativ (apsolutni zahtjev)

¹⁵⁷ Aspektualno razrješavanje ima svoje dvije faze – metodsku i narativnu obradu. Metodsko i narativna obrada raščlanjuju se na pregled, razradu, interakciju, eliminaciju i integraciju. – Usp. L. Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike“, str. 395.

¹⁵⁸ Usp., ibid.

¹⁵⁹ Ibid., str. 398.

¹⁶⁰ Usp., ibid., str. 398–399.

bioetičkoga istraživanja „jednakovrijednost svih jezgri znanja, tj. da u njihovoj interakciji one započinju i završavaju jednakim odnosom vrijednosti“.¹⁶¹ Primjerice, pogrešno bi bilo očekivati da će bioetičkome istraživanju fenomena društvene pravednosti jednako pridonijeti uvidi umjetnosti, tj. *Travnička hronika* Ive Andrića i znanja koje daje politička teorija, socijalna filozofija ili teorija (socijalne) pravednosti. Sadržaj dokumentarno-povijesnoga romana, *Travnička hronika*, može dati korisne dimenzije znanja u bioetičkome istraživanju fenomena društvene pravednosti, ali to ne implicira jednak konačan odnos vrijednosti s drugim jezgrama znanja, primjerice onim znanstvenim. Odnos perspektiva u bioetičkome istraživanju može biti:

„(1) Sve uključene perspektive u konačnici nose jednaku argumentacijsku vrijednost i ne postoji jednoznačna prevaga pozicije i samim time određen spektar rješenja, (2) neke uključene perspektive argumentacijski vrijede više od drugih te postoji prevaga pozicija i samim time određeni spektar rješenja ima prednost, (3) neki elementi jednih perspektiva i drugih perspektiva integrirano donose prevagu pored ostalih i spektar rješenja karakteristično je određen njihovom interakcijom.“¹⁶²

U primjeru bioetičkoga istraživanja društvene pravednosti iznio sam dimenzije znanstvenih perspektiva (jezgri znanja), tj. antičkih i suvremenih filozofskih uvida o karakteristikama pravednoga društva te van-znanstvene perspektive, dokumentarno-povijesnoga romana, *Travničke hronike*. Znanstvena perspektiva obogaćena je interdisciplinarnim uvidima, odnosno bitnim postavkama znanosti o književnosti da bi se opravdalo kontekstualno promatranje književnog djela. Navedene perspektive integrirano surađuju na stvaranju jedinstvenog bioetičkog pogleda kao razrješenja sporova među različitim jezgrama znanja¹⁶³ što je bitan moment rezultata bioetičkoga istraživanja – orijentacijskoga znanja. Znanstveni uvidi Aristotelove filozofije o društvenoj pravednosti te sadržaj *Travničke hronike*, povijesno-politički pregled društvenoga uređenja Dubrovačke Republike te drama Mavra Vetranovića Suzana čista koja progovara o korupciji dubrovačkih sudaca, filozofija politike te Gundulićeva *Dubravka* koja progovara o fenomenima političke slobode Dubrovačke Republike, mogu i ne moraju imati jednaku argumentacijsku vrijednost u bioetičkom zahvaćanju nekog suvremenog društva. Bit je da su navedeni primjeri dio umjetnosti koja je dio cjeline čovjekova znanja i života, te ih je kao takve posezanje za njima potpuno opravdano, iako se tijekom istraživanja može ispostaviti da argumentacijski vrijednosno ne pridonose dovoljno rezultatima.

¹⁶¹ Ibid., str. 400.

¹⁶² Ibid., str. 404.

¹⁶³ Usp. H. Jurić, „Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera“, str. 84.

Sadržaj *Travničke hronike*, kao van-znanstvena jezgra znanja, može imati u bioetičkome istraživanju didaktičku ulogu.¹⁶⁴ Opisane povijesno-političke prilike u Travniku s početka 19. stoljeća koje iznosi Andrić u svome romanu mogu biti smjer kako se ne trebaju praktički primjenjivati teorijske odredbe fenomena društvene pravednosti, bilo u antičkome, bilo u suvremenome razmatranju. Roman je (poglavito dokumentarni dio) pokazao kako su narušene koncepcije distributivne pravednosti te da vlada pravo jačega (antička razmatranja) te kako su narušeni minimalni životni uvjeti i jednakost životnih šansi (suvremena razmatranja). Uz to, prikazano je kako multikulturalnost generira i potencira dodatno razlikovanje stanovništva, koje primarno proizlazi iz nebrige vlasti, što rezultira nepravедnim odnosima u društvu. Didaktička uloga književnosti ovdje ne podrazumijeva katarzičnu ulogu antičke grčke tragedije na publiku koja se postiže gledanjem propasti moralno superiornih likova. Didaktička uloga *Travničke hronike* u bioetičkome ispitivanju društvene pravednosti podrazumijeva argumentacijsku vrijednost van-znanstvene jezgre znanja u stvaranju orijentacijskih rezultata prema kojima se dalje istražuje i djeluje.

„Orijentacijski rezultati mjesto su sažimanja istraživanja, ukazivanja na nove činjenice, isticanja granica istraživanja, savjetovanja, formiranja prijedloga te otvaranja novih perspektiva i predlaganja daljnjih istraživanja.“¹⁶⁵

Doprinos *Travničke hronike* Ive Andrića u bioetičkome istraživanju fenomena društvene pravednosti na primjeru nekog društvenog uređenja te dobivanju orijentacijskih rezultata, na procjeni je samoga istraživača. Istraživač treba procijeniti u kakvom su odnosu argumentacijska vrijednost van-znanstvene jezgre znanja, primjerice, književnoga djela i znanstvenih jezgri znanja, odnosno filozofije društvene pravednosti ili političke teorije.

U ovom poglavlju htio sam istaknuti što bi za bioetičko istraživanje fenomena društvene pravednosti mogla i trebala značiti perspektiva umjetnosti te kako se ona odnosi spram ostalih elemenata u raščlambi istraživanja, primjerice, znanstvenih jezgri znanja (filozofija društvene pravednosti ili filozofija politike). Bitno je bilo predočiti u kojem smislu može pridonijeti van-znanstvena jezgra znanja u bioetičkome istraživanju te naglasiti da pluriperspektivizam ne znači obavezu usiljenog množenja jezgri znanja zbog nametnutog metodološkoga obrasca. Također,

¹⁶⁴ Primjer didaktičke uloge književnosti iznosi Zdeslav Dukat u svojoj raspravi o tragediji po Aristotelu i Sofoklu. – Usp. Zdeslav Dukat, „Tragedija po Aristotelu i Sofoklu“, u: Zdeslav Dukat, *Grčka tragedija*, Demetra, Zagreb 1996., str. 137–160.

¹⁶⁵ L. Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike“, str. 410.

pluriperspektivizam ne podrazumijeva, ne zahtjeva i ne obvezuje jednakovrijednost perspektiva tijekom procesa bioetičkoga istraživanja.

Umjetnost može pridonijeti novim dimenzijama znanja o nekom fenomenu koji zahtjeva moralnu refleksiju te može imati didaktičku ulogu za naše djelovanje. Umjetnost može imati značajnu ulogu u orijentacijskim rezultatima bioetičkoga ispitivanja određenog problema, kao što sadržaj *Travničke hronike* ima korisne dimenzije znanja u istraživanju fenomena društvene (ne)pravednosti.

Zaključak

U diplomskom radu ispitao sam koliko je korisna i opravdana argumentacijska vrijednost *Travničke hronike* u kontekstu bioetičkog istraživanja fenomena društvene pravednosti, a sve u svrhu načelnog ispitivanja potencijalne argumentacijske koristi umjetnosti za bioetiku. Dakle, analiza je obuhvatila pitanje koliko je u samome procesu bioetičkoga istraživanja opravdano iskoristiti umjetničko djelo.

Za ispitivanje mogućnosti opravdanoga korištenja umjetnosti u bioetičkom istraživanju važno je bilo odrediti i objasniti najvažnije metodološke odrednice bioetike, pluriperspektivizam i interdisciplinarnost, uz kratak prikaz njenoga povijesnog razvoja. Upozorio sam na to kako upravo pluriperspektivizam i interdisciplinarnost omogućuju inicijalno posezanje za vanznanstvenim jezgrama znanja te dodatnim znanstvenim uvidima prilikom bioetičkoga ispitivanja određenog fenomena. Također, bilo je bitno napomenuti da pluriperspektivizam i interdisciplinarnost ne znače obvezno i usiljeno množenje jezgri znanja i znanstvenih disciplina, nego samo dozvoljavaju i legitimiraju taj postupak u bioetičkom istraživanju.

Usljedilo je prikazivanje bitnih karakteristika fenomena društvene pravednosti. Prikaz sam započeo izborom iz starogrčkih razmatranja (Platon i Aristotel), a nastavio izborom iz suvremenih razmatranja (Rawls, Miller). Važni Platonovi i Aristotelovi uvidi o društvenoj pravednosti su naglasak na društvenu funkciju pravednosti kao kreposti te načela pravedne raspodjele dobara i reciprociteta. Rawls i Miller iznijeli su principe i uvjete kada se može reći za neku društvenu zajednicu da je pravedna. Principi i uvjeti primarno se odnose na minimalne životne uvjete te na jednakost životnih prilika za sve članove zajednice. Svrha kratkog pregleda bitnih karakteristika fenomena društvene pravednosti bila je orijentacijski okvir prema kojemu se može utvrditi progovara li dokumentarno-povijesni roman *Travnička hronika* Ive Andrića o fenomenu društvene pravednosti te tako nosi argumentacijski potencijal za bioetičko istraživanje.

Zatim, iznio sam važne zaključke znanosti o književnosti te povijesti književnosti u svrhu dovođenja književnosti i konteksta u jasniju vezu kako bi se dodatno opravdala i ojačala argumentacijska vrijednost *Travničke hronike* u bioetičkome istraživanju fenomena društvene pravednosti. Metodološku valjanost konzultiranja uvida ostalih znanstvenih disciplina osigurava interdisciplinarnost. Noseći argument znanosti o književnosti i povijesti književnosti književna je vrsta *Travnička hronika*, a to je dokumentarno-povijesni roman. Važnost

autentičnosti povijesno-političkih događaja u romanu osnažuje dodatno legitimitet kontekstualnome promatranju *Travničke hronike* što znači čvršću vezu književnoga djela i bioetičkog istraživanja. Osnaživanje veze književnosti i bioetike ostalim znanstvenim disciplinama ključno je ispitivanje potencijalne argumentacijske vrijednosti u bioetičkome istraživanju pojedinih fenomena.

„Historija zauzima u *Travničkoj hronici* kako smo vidjeli, značajno mjesto. Ona služi kao pozadina, okvir, potka ili podloga romanesknoj fikciji, ona je utkana u svaku stranicu (do te mjere, ponekad, da bi se mogle staviti, pri dnu referencije izvora.“¹⁶⁶

Nakon korisnih uvida znanosti književnosti i povijesti književnosti o vezi *Travničke hronike* i povijesno-političkih prilika, analizirao sam važna sadržajne elemente romana kako bi se vidjelo progovara li u kojoj mjeri roman o fenomenu društvene pravednosti. Imajući u vidu značajke društvene pravednosti iz starogrčkog i suvremenog izbora, jasno je progovaranje romana o narušenim odnosima distribucije dobara, minimalnih životnih šansi, osnovnih životnih uvjeta te multikulturalnosti. Sadržaj romana dodatno potencira korištenje *Travničke hronike* u bioetičkome istraživanju fenomena društvene pravednosti te u tome smislu može biti opravdana i korisna van-znanstvena jezgra znanja za orijentacijsko znanje i daljnje djelovanje.

Završni dio diplomskog rada donio je raspravu o važnosti i mjestu umjetnosti za bioetiku, odnosno potencijalnih argumentacijski vrijednih perspektiva umjetnosti u bioetičkome istraživanju. Bilo je bitno upozoriti u kojem je smislu umjetnost kao van-znanstvena jezgra znanja bitna za bioetiku, a to je važnost cjeline ljudskog znanja u istraživanju. Umjetnost je antropološka činjenica, tj. esencijalan dio čovjekova života u cijelosti te kao takva može uvelike pridonijeti kvaliteti i efektivnosti bioetičkoga istraživanja.

Nadam se da će diplomski rad motivirati na daljnja istraživanja potencijalne argumentacijske vrijednosti, važnosti i mjesta van-znanstvenih perspektiva u bioetičkome istraživanju.

¹⁶⁶ M. Šamić, *Historijski izvori Travničke hronike i njihova umjetnička transpozicija*, str. 203.

Literatura

1. Aristotel, *Nikomahova etika*, prev. Tomislav Ladan, Liber, Zagreb 1982.
2. Aristotel, *O pjesničkom umijeću*, prev. Zdeslav Dukat, August Cesarec, Zagreb 1983.
3. Aristotel, *Politika*, prev. Tomislav Ladan, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992.
4. Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Mosta, Zagreb 2003.
5. Antun Barac, *Jugoslavenska književnost*, Matica hrvatska, Zagreb 1954.
6. Tom Beauchamp, James F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics*, Oxford University Press, New York 2012.
7. Ivan Cifrić, „Bioetička ekumena. Potreba za orijentacijskim znanjem“, *Socijalna ekologija* 15 (2006) 4, str. 283–310.
8. Jonathan Culler, *Književna teorija: vrlo kratak uvod*, prev. Filip Hameršak, Marijana Hameršak, AGM, Zagreb 2001.
9. Ante Čović, *Etika i bioetika*, Pergamena, Zagreb, 2004.
10. Ante Čović, *Bioethik unter den Bedingungen des Postkommunismus – Fallbeispiel Kroatien*, u: Ante Čović, Thomas Soren Hoffman (ur.), *Bioethik und kulturelle Pluralität. Die Sudosteuropäische Perspektive*, Academia Verlag, Sankt Augustin 2005., str. 148–172.
11. Ante Čović, „Integrativna bioetika i problem istine“, *Arhe* 6 (2012) 12, str. 185–194.
12. Daša Drndić, *Sonnenschein*, Fraktura, Zagreb 2007.
13. Igor Eterović, *Kant i bioetika*, Pergamena, Centar za integrativnu bioetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2017.
14. Igor Eterović, „Traženje uporišta za integrativno mišljenje u Kantovoj teoriji spoznaje“, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 4, str. 497–507.
15. Aleksandar Fatić, Ivana Zagorac, „The Methodology of Philosophical Practice: Eclecticism and/or Integrativeness?“, *Philosophia* 44 (2016) 4, str. 1419–1438.
16. Henk ten Have (ur.), *Encyclopedia of Global Bioethics*, Springer International Publishing, Pittsburgh 2016.
17. Fritz Jahr, „Bio-etika: osvrt na etički odnos čovjeka prema životinjama i biljkama“, u: Amir Muzur, Iva Rinčić, *Fritz Jahr i rađanje europske bioetike*, Pergamena, Zagreb 2012., str. 198–206.
18. David Johnston, *A Brief History of Justice*, Wiley.Blackwell, Oxford 2011.
19. Hrvoje Jurić, Ivana Zagorac, „Bioetika u Hrvatskoj“, *Filozofska istraživanja* 28 (2008) 3, str. 601–611.

20. Hrvoje Jurić, „Hans Jonas' integrative philosophy of life as a foothold for integrative bioethics“, *JAHR* 2 (2011) 4, str. 511–520.
21. Hrvoje Jurić, „Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera“, u: Velimir Valjan (ur.), *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije*, Bioetičko društvo u BiH, Sarajevo 2007., str. 77–99.
22. Miodrag Ibrovac, „Predgovor“, u: Midhat Šamić, *Historijski izvori Travničke hronike i njihova umjetnička transpozicija*, Veselin Masleša, Sarajevo 1962., str. 7–11.
23. Radoslav Katičić, „Književnost i jezik“, u: Zdenko Škreb, Ante Stamać, *Uvod u književnost – teorija, metodologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1998., str. 107–133.
24. Marina Katinić, „Filozofija za djecu i mlade i integrativna bioetika“, *Filozofska istraživanja* 32 (2012) 3–4, str. 587–603.
25. Marko Kos, „Od Fritza Jahra do integrativne bioetike – Prikaz razvoja jedne ideje“, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 1–2, str. 229–240.
26. Mislav Kukoč, „Development of integrative bioethics in the Mediterranean area of South-East Europe“, *Med Health Care and Philos* 15 (2012) 4, str. 453–460.
27. Tonći Matulić, *Bioetika*, Glas koncila, Zagreb 2001.
28. Vjekoslav Mikecin (ur.), *Marksizam i umjetnost*, Komunist, Beograd 1972.
29. David Miller, *Principles of Social Justice*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 1999.
30. Amir Muzur, Iva Rinčić, *Van Rensselaer Potter i njegovo mjesto u povijesti bioetike*, Pergamena, Zagreb 2015.
31. Željko Pavić, „Pluriperspektivizam: slučaj jedne natuknice u *Filozofskom leksikonu*“, *Filozofska istraživanja* 34 (2014) 4, str. 577–600.
32. Danilo Pejović, „Aristotelova praktična filozofija i etika“, u: Aristotel, *Nikomahova etika*, Liber, Zagreb 1982., str. 5–22.
33. Luka Perušić, „Narav i metoda integrativne bioetike. Rasprava“, u: Ante Čović, Hrvoje Jurić (ur.), *Integrativno mišljenje i nova paradigma znanja*, Pergamena, Hrvatsko filozofsko društvo, Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb 2019., str. 321–412.
34. Platon, *Država*, prev. Martin Kuzmić, Naklada Juričić, Zagreb 2009.
35. Madison Powers, „Social Justice“, u: Bruce Jennings (ur.), *Bioethics*, Gale, Cengage Learning, Farmington Hills, str. 2966–2973.
36. John Rawls, *A Theory of Justice*, The Belknap press of Harvard University Press, Cambridge 1971.
37. Darija Rupčić, *Status ljudskog embrija pod vidom bioetičkoga pluriperspektivizma*, Pergamena, Zagreb 2013.
38. Midhat Šamić, *Historijski izvori Travničke hronike i njihova umjetnička transpozicija*, Veselin Masleša, Sarajevo 1962.

39. Zdenko Škreb, „Znanost o književnosti“, u: Zdenko Škreb i Ante Stamać, *Uvod u književnost – Teorija, metodologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1998, str. 17–35.
40. David Šporer (ur.), *Novi historizam: poetika kulture i ideologija drame*, AGM, Zagreb 2005.
41. Jure Zovko, „Uvod“, u: Platon, *Država*, Naklada Juričić, Zagreb 2009., str. 7–59.
42. Bojan Žalec, *Čovjek, moral i umjetnost*, prev. Ksenija Premur, Naklada Lara, Zagreb 2019.

Zahvale

U prvom redu zahvaljujem profesoru Juriću na mentorskim pridonosima kako bi diplomski rad bio što kvalitetniji i bolji te na visokoj razini akademskoga diskursa. Uz to, profesoru Juriću zahvaljujem što je bio mentor tijekom svih godina studija. Posebne zahvale idu asistentu Perušiću koji je sa mnom razvijao ideju diplomskoga rada te bez čijih savjeta i intervencija diplomski rad ne bi bio moguć. Uz to, zahvaljujem mu jer je bio mentor od prvoga predavanja iz Uvoda u filozofiju do dana završetka studija.

Zahvaljujem svojoj supruzi, Hani, što je bila moja bezuvjetna potpora i snaga tijekom cijelog studija te što je uvijek znala prepoznati važnost filozofije i bioetike za spoznaju svijeta i života.

Zatim zahvaljujem roditeljima, Branku i Miljenki, te sestri Josipi, što su mi omogućili studij.

Zahvaljujem najboljim prijateljima, Ivanu i Toniju, na neizmjernej potpori tijekom cijeloga studija.

Naposljetku, zahvaljujem Niki, Zohu i Luxu, prijateljima s kojima sam proveo sve vrijeme studija, od prvoga predavanja do dana završetka, te koji su uvijek bili iznimna podrška.